

वातावरणीय परिवर्तनबाट बहुमूल्य जडिबुटी
यासगुम्बुलाई संरक्षण र सम्बद्धन गर्नका लागि तयार पारिएको

जानकारी पुस्तिका, २०८५

वातावरणीय परिवर्तनबाट बहुमूल्य जडिबुटी
यासांगम्बुलाई संरक्षण र सम्बद्धन गर्नका लागि
तयार पारिएको जानकारी पुस्तिका

२०७५

भूमिका

ग्रामीण युवा सरोकार केन्द्र रुकुम र पुपाल युवा क्लबको संयुक्त प्रयासमा रुकुम र डोल्पा जिल्लाको सिमाना क्षेत्रमा पाइने बहुमूल्य जडिबुटी यासागुम्बुको दीगो संरक्षण र सम्बद्धन गर्नका लागि गरिएको अध्ययनको निष्कर्षका रूपमा यो पुस्तक तयार गरिएको हो । नेपालको हकमा यो अध्ययनले यासागुम्बुको प्राकृतिक वासस्थानको संरक्षण, संकलन, प्रशोधन र वितरण गर्ने विकल्पहरू खोज्ने प्रयास गरेको छ । यसले मूर्त आकार लिईसकेपछि यासा संकलन गर्नका लागि स्थानीय बासिन्दाहरू माझ उत्साहको भाव पैदा गराएको छ ।

ग्रामीण युवा सरोकार केन्द्रले रुकुम र डोल्पाका बुकी पाटनहरूमा पाईने यासागुम्बु संकलनलाई वातावरणमैत्री बनाउन, यासागुम्बु संकलनका लागि पाटनहरूमा जम्मा हुने मानवीय चापका कारण उत्पन्न हुन सक्ने पर्यावरणीय सन्तुलनको जोखिमबाट जोगाउन र स्थानीय बासिन्दाको आर्थिकस्तर दीर्घकालीन रूपमा माथि उकास्ने लक्ष्यका साथ यो अध्ययनको प्रारम्भ गरिएको छ । राज्यको कमजोर उपस्थितिका कारण बढौदै गएको बिचौलियाहरूको गैरव्यवसायिक चलखेल र यासा संकलकहरूले व्यहोरिरहेको पीडालाई कम गर्न स्थानीयस्तरमा यस अध्ययनले समस्या समाधानका विकल्पहरू स्थापना गर्ने पहिलो खुइकिलोका रूपमा प्रयास गर्न खोजिएको छ ।

वातावरणविद् सुवासचन्द्र देवकोटाको नेतृत्वमा मानवशास्त्री विकास ज्ञवाली, समाजशास्त्री पुस्तक चन्द, वातावरण विज्ञ रेणु नापित ग्रामीण युवा सरोकार केन्द्रको टीमद्वारा गरिएको अध्ययन एवम् अनुसन्धानबाट प्राप्त रिपोर्टका आधारमा यो पुस्तक तयार पारिएको हो । यसबाट लक्षित वर्गले बढीभन्दा बढी लाभ लिनेछन् भन्ने विश्वास लिइएको छ । यस विषयमा गम्भीर खोज, अध्ययन र अनुसन्धान गरेर पुस्तक प्रकाशन गर्ने हाम्रो प्रस्तावलाई सहर्ष स्वीकार गरी महत्त्वपूर्ण सामग्री तयार गरिदिनुहुने वातावरणविद् सुवासचन्द्र देवकोटालाई ग्रामीण युवा सरोकार केन्द्र परिवार हार्दिक आभार प्रकट गर्दछ । पुस्तकलाई स्तरीय र शुद्ध बनाउन वर्णविन्यासलाई सच्चाउने र डिजाईन गरिदिने दिपेन्द्र खड्कालाई स-धन्यवाद दिन चाहन्छु । पुस्तकलाई भाषिक शिल्प, शैली र वर्णविन्यास सच्याएर सहयोग गरिदिने मित्र गणेश कुमार के.सी.लाई विशेष धन्यवाद व्यक्त गर्दछु । हाम्रो यो कार्यक्रमलाई सफल बनाउन सहयोग गर्ने जिल्ला समन्वय समिति पूर्वी रुकुमका स्थानीय विकास अधिकारी चीनतामणि दहाल, पुथा उत्तरगांगा गाउँपालिका पूर्वी रुकुमका अध्यक्ष तथा कार्यकारी अधिकृतलगायतका सहयोगी हातहरूलाई धन्यवाद दिँदै भविष्यमा पनि यस्तै सहयोग र सद्भावको अपेक्षा राख्दछौं ।

विकास ज्ञवाली

कार्यकारी निर्देशक

ग्रामीण युवा सरोकार केन्द्र, नेपाल

मुसीकोट, पश्चिम रुकुम

विषयसूची

यासार्गुम्बु, एक परिचय

१

जडिबुटी एवम् गैरकाठ वन पैदवार विकास नीति र यासार्गुम्बुको
संरक्षण र सम्बद्धनका लागि ऐन नियममा भएका व्यवस्था

११

पूर्वी रुकुम जिल्लाको परिचय

१८

यासार्गुम्बुको संरक्षणका चुनौतीहरू

२२

यासार्गुम्बु र वातावरण / जलवायु परिवर्तन

२६

यार्सा सिजन व्यवस्थापन समिति रान्मा मैकोट, रुकुमको कार्यनीति र
संरचना बारे एक अध्ययन

२९

यासार्गुम्बुको संरक्षणका लागि ग्रामीण युवा सरोकार
केन्द्र संस्थाको प्रयासहरू

३७

यासार्गुम्बुको संकलन, व्यवस्थापन र संरक्षण सम्बन्धी जानकारी

३९

यासागुम्बु एक परिचय

पृष्ठभूमि

यासागुम्बु अथवा यार्चागुम्बु एक किसिमको पुतलीको लार्भालाई आक्रमण गरी परजीवीका रूपमा हुक्कने कोर्डिसेप्स (Cordyceps) जाति अन्तर्गतको दुसी हो । यार्चागुम्बुको शाब्दिक अर्थ ‘गर्मीको घाँस - जाडोको कीरा’ ('यार' भनेको गर्मी मौषम, 'चा' भनेको घाँस, 'गुम्' भनेको जाडो र 'बु' भनेको कीरा) हो । यासागुम्बुलाई नेपालको विभिन्न समुदायमा भिन्न-भिन्न नामले पनि चिनिन्छ जस्तै : च्याउ, बुटि, किरा, जरा, जीवनबुटि, ओमो, वर्षाघाँस, हिउँदे किरा, हरियो सुन, बुकी किरा, अरिजा, यासाकुन्भु, यासागुम्बु (तिब्बती भाषामा), अमूल्य यासा जीवनबुटि आदि । यासागुम्बुको विभिन्न किसिमले उच्चारण हुनेगरेको पाइन्छ, जस्तै ‘यासागुम्बु’ (yarsagumba), ‘यासागोम्बा’ (yarsagomba), ‘यासागुम्बु’(yarchagunbu), ‘यासागोइबा’ (yarsagonba), ‘यासागुन्बा’ (yarsagunba), आदि । यी सबै तिब्बती भाषाको ‘यासागुम्बु’ शब्दबाटै अपभंश भई आएका नामहरू हुन् । यसलाई चिनियाँ भाषामा ‘डोङ्ग-चोङ्ग-फिया-काओ’ (Dong Chong Xia Cao), भारतमा यसलाई किडा घाँस भन्ने चलन छ । जापानी भाषामा ‘थोच्यूखासो’ (Thochukhaso) र अंग्रेजी ‘क्याटरपिलर फड्गस’ (Caterpillar fungus), ‘हिमालयन भीयग्रा’ (Himalayan Viagra), ‘हिमालयन गोल्ड’ (Himalayan Gold) पनि भनिन्छ । अंग्रेजीमा यो ‘इन्सेक्ट मसरूम’ (Insect mushroom)को नामले पनि प्रचलित छ ।

संसारमा कोर्डिसेप्सका ७५० प्रजातिहरू पाइन्छन्, जसमध्ये ७५ प्रजातिहरू विभिन्न किसिमका कीराहरूमा हुक्की विषालु पदार्थ निर्माण गर्ने कुरा पत्ता लागेको छ । कोर्डिसेप्सका प्रजातिहरू शताब्दीओं देखि परजीवीका रूपमा प्रयोग हुँदै आएका छन् । पुतलीको लार्भाबाहेक कोर्डिसेप्सका प्रजातिहरू परजीवीका रूपमा विभिन्न किसिमका कीरा-फट्याइग्रा, माकुरा इत्यादिमा आश्रय लिई आफ्नो जीवन चक्र पूरा गर्दछन् । तिनीहरूमध्ये धेरैजसोबाट जैविक रूपले सक्रिय प्राकृतिक रासायनिक पदार्थहरू उत्पादन हुने बताइन्छ । तर कोर्डिसेप्सका प्रजातिहरूमा छुट्टै ‘होस्ट’ वा परजीवाश्रयक जीव (परजीवी रहने जीव) छाने विशिष्टता रहेको हुन्छ । यासागुम्बु चीनमा मात्रै ६८ प्रजातिमा पाइन्छन् । ३३ प्रजाति टिबेतन प्लाटु' र हिमाली क्षेत्रमा पाइन्छ (Zang & Kinjo, 1998) । नेपालमा पाइने कोर्डिसेप्स र यससँग समर्वगी प्रजातिहरूको सझ्या ११ जाति रहेको बताइन्छ, जसमध्ये तीन प्रजातिहरू-कोर्डिसेप्स साइनेन्सिस (*Cordyceps sinensis*)(Berk.)Sacc.,कोर्डिसेप्स मिलिटारिस (*Cordyceps militaris*) (L.Fr.) Link र कोर्डिसेप्स नेपालेन्सिस (*Cordyceps nepalensis*) (Zang & Kinjo) मा औषधीय गुण रहेको पाइएको छ । तैपनि कोर्डिसेप्स साइनेन्सिस (यासागुम्बु) को सबैभन्दा धेरै व्यापारिक र औषधीय महत्त्व रहिआएको छ ।

कोर्डिसेप्स साइनेन्सिसलाई विशेष गरेर चिनियाँ र तिब्बतीय परम्परागत चिकित्सा पद्धतिहरूमा सबैभन्दा बढी महत्त्व दिइन्छ । यसका साथै चीनमा कोर्डिसेप्सका अन्य ६ प्रजातिहरूलाई पनि केही मात्रामा परम्परागत चिनियाँ

औषधीमा प्रयोग गरिंदै आएको छ । हालै गरिएको जाति विकाससम्बन्धी (फाइलोजेनेटिक) अध्ययनबाट प्राप्त नतिजाका आधारमा कोर्डिसेप्सका केही प्रजातिहरूको वैज्ञानिक नाम परिवर्तन गरिएको छ । कोर्डिसेप्स साइनेन्सिसको विधिसम्मत नयाँ वैज्ञानिक नाम ओफियोकोर्डिसेप्स साइनेन्सिस (Ophiocordyceps sinensis (Berk.) G.H. Sung.) हो ।

प्राचीन चिनियाँ चिकित्सा प्रणालीमा यासार्गुम्बुलाई शरीरको प्राणलाई सुचारू गर्ने, प्रतिरोधात्मक क्षमतालाई बढ़ाद्दू गर्ने, तागत बढाउने, शरीरका विभिन्न अंगहरू जस्तै मुटु, कलेजो, मिर्गीला, रक्तप्रणाली, श्वास प्रणालीको कार्य क्षमता बढाउने, यौन क्षमता बढाउने वनस्पतिको रूपमा लिइन्छ । त्यसैको परिणामस्वरूप एसियाका अन्य क्षेत्रमा पनि यासार्गुम्बुको माग बढ़ादै गएको पाइन्छ । चिनियाँ सभ्यताको विश्वव्यापीकरणसँगै युरोप र अमेरिकामा पनि यासार्गुम्बुको प्रयोग गर्ने चलन बढ़ादै गएको छ । त्यस्तै यासार्गुम्बुको प्रयोग साबुन, स्याम्पो लगाएतका कस्मेटिक सामानको उत्पादनमा पनि हुने गरेका पाइन्छ ।

सामान्य भिरालो जमिन, बलौटे माटो, न्यून मात्रामा जैविक संचय, पानी नजम्ने, आद्रतायुक्त माटो, उपयुक्त वर्षा, उपयुक्त जैविक विविधता, सीमित हिमपात, न्यून तापक्रम भएको चरनभूमि यासार्गुम्बुको लागि उपयुक्त मानिन्छ । यासार्गुम्बुको उपलब्धता, गुणस्तर, आकार, रडमा त्यस क्षेत्रको उचाई, मौषम, जैविक विविधता, भू-धरातलको अवस्था, माटोको गुणस्तर, बाहिरी हस्तक्षेप, अन्य वनस्पति, घासको प्रकृति, चरनको प्रभाव, प्राकृतिक र मानव निर्मित प्रकोपहरू आदिले प्रभाव पार्ने गर्दछ ।

यासार्गुम्बु मुख्यतया ४२०० मिटर देखि ५००० मिटरको उचाईमा रहेका घासे मैदानहरूमा पाइन्छ । यासार्गुम्बु उत्पादन हुनको लागि ०.५ देखि १ मीमी हिमपात, ३५० मीमी भन्दा कम वर्षा तथा माटोको pH ७ देखि ७.५ बीच हुनु आवश्यक छ । पुसमा -५० डिग्री सेल्सियसभन्दा कम, माघको न्यूनतम तापक्रम -१० डिग्री सेल्सियस र फाल्तुनको अधिकतम तापक्रम १०-२० डिग्री सेल्सियस रहेको अवस्था यासार्गुम्बुको उत्पादनको लागि उत्कृष्ट मौषम मानिन्छ ।

वैज्ञानिक वर्गीकरण

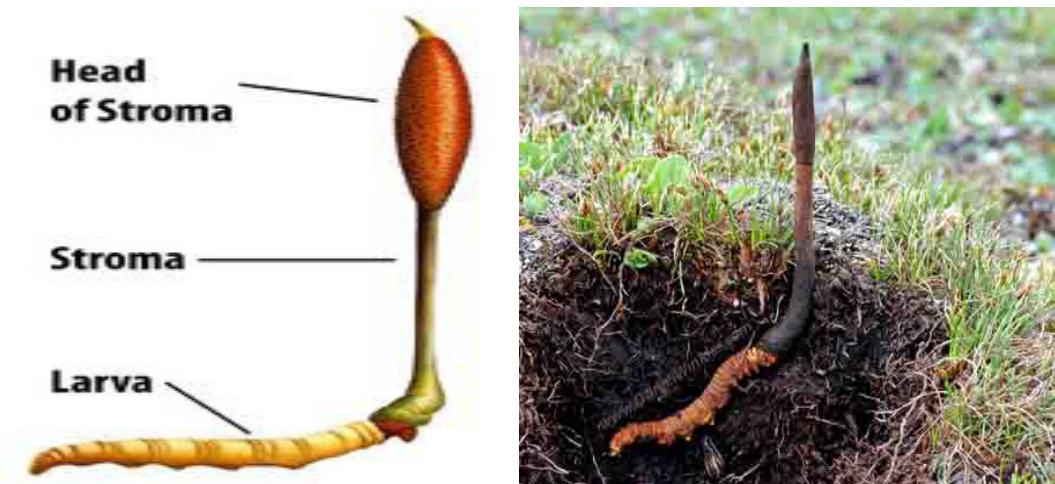
यासार्गुम्बु अर्थात ओफियोकोर्डिसेप्ससाइनेन्सिस (पर्यायवाचीनाम: कोर्डिसेप्ससाइनेन्सिसलाई जगतदुसी (च्याउ), उपजगत् 'एस्कोमाइकोटा', वर्ग: 'पाइरिनोमाइसिस्ट्रस' भित्र 'क्लाभिसिपिटेल्स' र ओफियोकोर्डिसिपिटासिआइ परिवार अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएको छ । यो दुसी हेपयालस जातिको हिमाली भेगमा पाइने शुलभ (अझग्रजीमा 'मोथ' रातमा उड्ने एक किसिमको पुतली) को लार्भालाई आक्रमण गरी परजीवीका रूपमा हुक्न्छ ।

Phylum (जगत्)	: Fungi दुसी (च्याउ)
Class (उपजगत्)	: Ascomycota (एस्कोमाइकोटा)
Subclass (वर्ग)	: Pyrenomycetes (पाइरिनोमाइसिस्ट्रस)
Order	: Clavicipitales (क्लाभिसिपिटेल्स)
Family (परिवार)	: Ophiocordycipitaceae (ओफियोकोर्डिसिपिटासिआइ)

Genus : *Cordyceps/ Ophiocordyceps*
Species : *sinensis*

संरचना

यसको जमीन माथिको दुसी च्याउ खैरो रंगको र जमीन मुनिको भाग पहेलो रंगको हुन्छ । यसको लम्बाई ४ देखि १० से.मी. सम्मको हुन्छ भने मोटाइ ०.१४ देखि ०.४ से.मी. सम्मको हुन्छ ।

चित्र १: यासांगुम्बुचित्र २: यासांगुम्बुको शारीरिक संरचना

लार्भाको शरीरभित्र यसका 'माइसेलियम' हरूको वृद्धि हुन्छ । जसले लार्भाको शरीरबाट खाना सोसेर लिन्छ । अन्त्यमा लार्भा मरेपछि लार्भाको अग्रभाग (टाउकोबाट कालो-खैरो रङ्को, ५-८ से.मी. लामो, गर्दा आकारको, प्रजनन भाग (फलन पिण्ड) बाहिर निस्कन्छ । लार्भासहित दुसीको प्रजनन भागको लम्बाइ करिब १५ से.मी. हुन्छ । प्रजनन भागको दुप्पातिर धेरै साना 'एस्कोस्पोर' नामक बीजाणुहरूको विकास हुन्छ ।

यासांगुम्बुको इतिहास

यार्चांगुम्बु सर्वप्रथम लगभग १५०० देखि २००० वर्ष अघि तिब्बतमा पत्ता लागेको अनुमान गरिन्छ । तिब्बतीय औषधीको प्राचीन ग्रन्थहरू जस्तै 'यसु' ('चार तन्त्र', आठौ देखि एघारौ शताब्दी) मा यार्चांगुम्बुको उल्लेख भएको पाइन्छ । चिनियाँ औषधी पद्धतिमा कोर्डिसेप्सका प्रजातिहरूको प्रयोग सन् १७५७ देखि भएको मानिन्छ । तर धेरैपछि सन् १९९४ को अन्ततिर मात्र यार्चांगुम्बुले विश्वव्यापी रूपमा छ्याती प्राप्त गयो । जब चीनका दौडबाजीहरूले सन् १९९३ मा नास्नल गेम्स इन बेजिड, चीनमा विश्व रेकर्ड राखे, कोचले खेलाडीहरूलाई यासांगुम्बु खुआएको कुराबारे स्वीकार गरे ।

नेपालमा पहिला यसलाई विषेश गरि लामा र आम्चीहरूले विभिन्न रोगको औषधीका रूपमा प्रयोग गर्न थाले ।

तर यसको महत्त्व बुझ्नु भन्दा पर्हिले गोठालाहरूले यसलाई तरकारीको रूपमा प्रयोग गर्थे । कसैले त विष ठानेर लढ्ठीले हिर्काउँदै हिँडथे । गोठालो जाँदा घोडालाई ख्वाउँथे । त्यसपछि विस्तारै तीब्बत हुँदै नेपालमा पनि यसको प्रयोग बद्धन थाल्यो । नेपालमा वि.सं. २०५८ भन्दा अगाडि यासार्गुम्बुको सङ्कलन, ओसारपसारमा प्रतिबन्धित थियो । तर २०५८ सालमा यसको संकलन कार्य फुकुवा गरिए पछि यसको व्यापार तीव्ररूपमा बद्धन थाल्यो ।

वितरण तथा वासस्थान

यासार्गुम्बु उच्च हिमाली र चीनको स्थानीय जडीबुटी हो । यो नेपाल, भारत, तिब्बत, भुटान र दक्षिण पश्चिम चीनका अल्ला हिमाली भेगहरूमा पाइन्छ । यो वार्षिक ३५० मी.मी. भन्दा कम वर्षा हुने, चिसो र शुष्क हावापानी भएको हिमाली प्रदेशका ओसिलो, घाँसे मैदान र खुल्ला भिरालो जमिनमा पाइन्छ । विभिन्न प्रकाशनहरूमा यासार्गुम्बु पाइने वासस्थानको उचाइमा एकरूपता पाइँदैन, कसैले यसलाई ३०००- ६००० मी. सम्मका उचाइका क्षेत्रहरूमा पाइने बताएका छन् भने कसैले ४५००-५२०० मी. ३६००-५००० मी., ३३००-५००० मी. ३०००-५००० मी.र ३२००-४५०० मी. उचाइका गैरकाष्ठ वन पैदवार दीगर्दर्शन क्षेत्रहरूमा पाइने बताएका छन् । तथापि नेपालमा यो प्रजाति पाइने प्रमुख स्थान भनेको पूर्वदेखि पश्चिम नेपालका ३५००-६००० मी. उचाइका उच्च हिमाली घाँसेमैदान, भित्री उपत्यकाका शिरान र उपल्लो हिमाली क्षेत्रहरू (trans Himalayan regions), जस्तै मनाड र डोल्पोको माथिल्लो क्षेत्र, हुन् जहाँ वार्षिक ३००-४०० मी.मी. भन्दा कम वर्षा हुन्छ ।

यासार्गुम्बुको उपलब्धता विभिन्न तत्वहरूमा निर्भर रहन्छ, जस्तै वासस्थानको अवस्था, पारिस्थितिक स्थिति, मौषम र परजीवाश्रयक जीवको उपस्थिति फैलन्छन् । शरद ऋतुको अन्त्यतिर हुसीका यस्ता बीजाणुले सङ्क्रमण गर्ने हेपियालस जातका “शलभ”लार्भाहरू उच्च हिमाली घाँसेमैदान र अन्य हिमाली वासस्थानमा पाइन्छन् ।

नेपालमा यसको वितरण

यो मुख्यत नेपालको पूर्वदेखि पश्चिम क्षेत्र तर विषेश गरी मध्य र सुदूरपश्चिमको हिमाली जिल्लाहरूमा फैलिएको छ । नेपालको २७ जिल्लाहरूमा यसको प्राकृतिक वितरण भएको पाइन्छ । विषेश गरी डोल्पा, जुम्ला, हुम्ला, दार्चुला कालिकोट, बागलुङ, मुस्ताङ, मनाङ, रुकुम, गोरखा, रम्जुङ, धादिङ, दोलखा, सिन्धुपाल्चोक, सोलुखुम्बु, संखुवासभा र ताप्लेजुङ जिल्लाहरूमा पाइन्छ ।

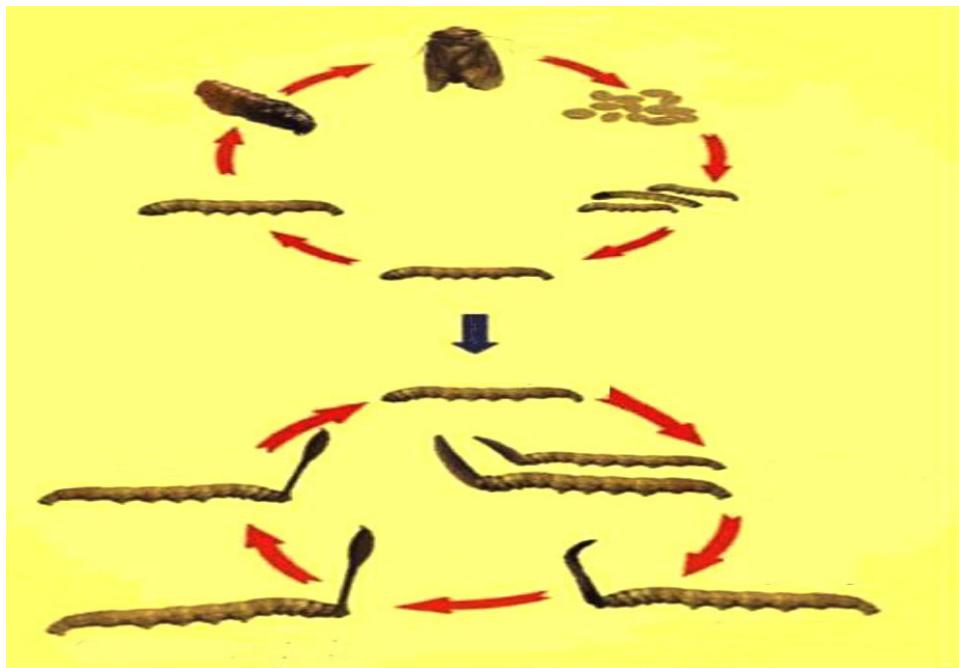

चित्र ३: नेपालमा यासार्गुम्बुको वितरण

यासार्गुम्बुको पारिस्थीतिकीय प्रणाली / जीवनचक्र

यासार्गुम्बुको जीवन चक्र हेर्दा आफैमा विशिष्ट अनि अनौठो छ। यसको जीवन चक्र पूरा हुन करिब १-२ वर्षसम्म लाग्न सक्छ। हिमाली भेगमा जब हिउँद सकिएर हिउँ पलन्छ र स-साना बिरुवा तथा घाँसहरू उम्रिएर फूल फूल्न सुरु गर्छन्। ठिक त्यही समयमा नै त्यहाँ पाइने कालो रंगको 'लोपिडोप्टरो' वर्गान्तर्गत पर्ने हेपियालस जातिको पुतलीहरूले फूल पार्न थाल्छन्। यो पुतलीको लार्भामा कोर्डिसेप्स दुसीको वीज पन्यो भने बीजाणुले संक्रमण गर्छ। दुसीको बीजाणु लार्भाको शरीरभित्र अझ्कुरण हुन्छ र यो बिस्तारै बढन थाल्छ। जसबाट धागो जस्तो तनुजाल (माइसेलियम) को विकास हुन्छ। संक्रमित दुसीको तनुजाल (माइसेलियम) र लार्भा हिउँदभरि जमिनमुनि सुषुप्त अवस्थामा रहन्छन्। यस अवधिमा माइसेलियमको अभ बृद्धि भई यो लार्भाको शरीरभित्रको पूरै भागमा फैलिन्छ र अन्त्यमा संक्रमित लार्भा मर्छ।

वसन्त ऋतुको आगमन सँगै हिउँ पलन थाल्छ अनि दुसीमा कालो-खैरो रडको प्रजनन भाग, स्ट्रोमाको विकास हुन्छ। यसको लागि उपयुक्त वातावरण (बढी आद्रता र कम तापक्रम) आवश्यक पर्छ। सो स्ट्रोमा लार्भाको अग्र भागबाट जमिनमुनि हुँदै ऋमशः जमिनमाथि च्याउको रूपमा बाहिर निस्कन्छ। यसको जमीन माथिको दुसी च्याउ खैरो रंगको र जमीन मुनिको भाग पहेलो रंगको हुन्छ। जमीन मुनिको भाग ४ से.मी. तथा माथिको भाग मासिनो ४ से.मी. सम्म लामो हुन्छ भने करिब ५-६ से.मी.मोटो हुन्छ। जमीन बाहिर निस्केको स्ट्रोमाको आयु वैशाखको अन्त वा जेठको पहिलो हप्तादेखि असारसम्म लगभग २ महिनाको हुन्छ।

चित्र ४: यासार्गुम्बुको जीवनचक्र

चित्र ५: यासार्गुम्बुको जीवनचक्र

यासार्गुम्बु उप्रन ०.५ देखि १ मि. हिमपात, ३५० मीमी भन्दा कम वर्षा तथा माटोको उचाई ७ देखि ७.५ बीच हुनु आवश्यक छ। पुसमा -५० डिग्री सेल्सियस भन्दा कम, माघको न्यूनतम तापक्रम -१० डिग्री सेल्सियस र फाल्गुणको अधिकतम तापक्रम १०-२० डिग्री सेल्सियस रहेको वातावरणमा यासार्गुम्बु उप्रन तथा फस्टाउन अनुकूल र उत्कृष्ट मानिन्छ। सामान्य भिरालो जमिन, बलौटे माटो, न्यून मात्रामा जैविक संचय, पानी नजम्ने, आद्रातायुक्त माटो, उपयुक्त वर्षा, उपयुक्त जैविक विविधता, सीमित हिमपात, न्यून तापक्रम भएको चरन भूमि यासार्गुम्बुको लागि उपयुक्त मानिन्छ। यासार्गुम्बुको उपलब्धता, गुणस्तर, आकार रडमा त्यस क्षेत्रको उचाई, मौषम, जैविक विविधता, भू-धरातलको अवस्था, माटोको गुणस्तर, बाहिरी हस्तक्षेप, अन्य वनस्पति, घाँसको प्रकृति, चरणको प्रभाव, प्राकृतिक र मानव निर्मित प्रकोपहरू आदिले प्रभाव पार्दछ।

यासार्गुम्बु उत्पादनको समय मझसिर, पुस, माघ, फाल्गुन, चैत र वैशाखमा हुन्छ। तर यसको उत्पादनमा वर्षा र हिमपात प्रभाव पार्दछ। वर्षाले बसन्त ऋतुको सुरुमा नै हिँउ फलेमा वैशाखतिर यासार्गुम्बुको दुसाहरू देखा पर्न थाल्दछन्। वैशाख पन्धतिर छिटपुट वर्षा र चिसो मौषम भएमा यासार्गुम्बुले उप्रने तथा फस्टाउने राम्रो अवसर पाउँदछ।

यासार्गुम्बुको गुणस्तर

यासार्गुम्बु विभिन्न आकार र रडहरूमा पाइन्छ र तिनको आकार, प्रकार र रडअनुसार नै यसको गुणस्तर पनि छुटिन्छ। विषेश गरी सुकाइएको, सुन रडको, ठुलो, कडा खालको, धेरै तौल हुने र सफा गरिएको यासार्गुम्बुलाई उच्च गुणस्तरको मानिन्छ र नसुकेको, भाच्चिएको, कालो रडको, फुम्मो रडको, नरम खालको, सानो, कम तौलको र सफा नगरिएको यासार्गुम्बुलाई कम गुणस्तरको मानिन्छ।

सबैभन्दा राम्रो गुणस्तरको यासार्गुम्बु एक केजीमा १६०० - १८०० वटा सुकेको संदर्भ्यमा हुन्छन्। मध्यम गुणस्तरमा २४०० - ३००० वटा सुकेको यासार्गुम्बु हुन्छन् भने न्यून गुणस्तरमा ४००० देखि ५००० वा सो भन्दा बढि सम्म यासार्गुम्बु हुन्छन्। त्यस्तै गरी स्तर्तोमाको आकार र लार्भाको आकारको रेसियोमा पनि यासार्गुम्बु गुणस्तर छुटिन्छ। यासार्गुम्बुको गुणस्तर लार्भाको आकारले फरक पार्छ (Winkler 2009)। स्तर्तोमा लार्भा भन्दा सानो भएको यासार्गुम्बु बढि औषधिमुलक हुन्छ र यसको सबैभन्दा धेरै मूल्य पनि पर्दछ।

प्रमुख रसायनिक तत्त्वहरू

यासार्गुम्बुमा पाइने मुख्य रसायनिक तत्त्वहरू 'कोर्डिसेपिक' अम्ल, 'ग्लुटामिक' अम्ल, 'एमिनो' अम्ल, 'पोलिएमाइन्स', 'साइक्लिक डाइपेप्टाइड्स', प्राकृतिक 'कार्बोहाइड्रेट' 'पोलिस्याकाराइड', 'स्टेरोल', 'न्यूक्लिओसाइड्स', 'फ्याट्टी' अम्ल, भिटामिनहरू र अकार्बनिक हुन्।

कार्बोहाइड्रेट (Carbohydrates)ले विषेश गरि अक्सिजनीका (Oxygenation) क्रियामा सहयोग पुऱ्याउँछ। यसले फोक्सोमा हावाजाने बाटो फैलाइदिन्छ, जसले गर्दा रगतमा अक्सिजनको मात्रा बढ्छ। यसले हरेक शरीरको कोषमा अक्सिजन पुऱ्छ र शरीरमा बढि शक्ति उर्पाजन हुन्छ। स्टेरोल (Sterols)ले कोलेष्ट्रोल लेबल घटाउँछ, मुटुसम्बन्धी रोगहरू हटाउँछ, ट्युमरका सम्भावना कम पार्छन्। पोलिस्याकाराइड (Polysaccharides) लेरक्त चापलाई नियन्त्रण गर्छ, रोग प्रतिरोधात्मक क्षमतालाई बढ्दि गर्छ। त्यस्तै गरी न्यूक्लिओसाइड (Nucleosides)

ले शरीरमा DNA / RNA जस्ता कोषहरूको निर्माणमा राग्रो महत गर्छ । रक्तकणहरूलाई जम्नबाट रोक्ने काम गर्दछ । कहिले काहिँ क्यान्सर जस्ता रोगहरूको समेत उपचार गर्छ ।

यार्सार्गुम्बुको महत्त्व तथा उपयोगिता

यार्सार्गुम्बुको सेवनले शरीरको रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता बढ़नुका साथै बढी तागत दिन्छ भन्ने जनविश्वास छ । तिब्बतेली औषधोउपचारमा यसको प्रयोग विगत दुई हजार वर्षदेखि शक्तिबद्धक औषधीको रूपमा भएको देखिन्छ । हिमाली पाटनहरूमा चरिरहेको याकहरूमा यो खाएपछि फूर्ति बढेको देखेपछि याकका गोठालाहरूले यसको खाने प्रचलन चलाए भन्ने कथन छ । यसको प्रयोग खास गरी दम, क्षयरोग, लहरे खोकी, किड्नी उपचार, फोकसो रोगको उपचार, पुरुष नपुंषकतासम्बन्धी रोगको उपचार, उच्च एवम् निम्न रक्तचाप नियन्त्रण, थकान घटाउने, शरीरको रोगसँग लड्न सक्ने क्षमतामा विकास, अनियमित मासिक स्राव रोक्नका लागि भएको पाइन्छ ।

नेपालमा यसको प्रयोग मुख्य गरेर शक्तिबद्धक औषधी, झाडापखाला, रगतमासी र टाउको दुखेको बेला गरिन्छ । त्यस्तै गरी यार्सार्गुम्बुलाई अरू विभिन्न रोगहरूका लागि प्रयोग गरिन्छ जस्तै: वाकवाकी लाप्दा, औलो, ज्वरो, वाथको रोग, मुटु दुखदा, दीर्घ खोकी, दम, क्षयरोग, अनिद्रा, कमलपित (जन्डिस), स्नायु सम्बन्धी रोग, मांशपेशीको दुखाईमा, कोलेष्ट्रोल घटाउन, स्वासप्रश्वाश सम्बन्धी रोग आदि । यसले हेपाटाइटिस बी र सी अनि एड्स र क्यान्सर जस्ता रोगहरूको पनि उपचार गर्छ ।

यार्सार्गुम्बुलाई विशेष गरी धुलो बनाएर केशरसँग दुधमा घोलेर खाने गरेको पाइन्छ । चिनियाँ परम्परागत चिकित्सा पद्धतिअनुसार यसलाई पानीमा उमालेर चियाको रूपमा पिइन्छ । आयुर्वेदमा यसलाई मुटुको रोग, मस्तिष्करोगतथा यौन उत्तेजना बढाउने औषधीको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यसलाई मुख्य यौनबद्धक औषधीको रूपमा स्वीकार गर्दै हिमालयन भियाग्राको नामले बढी परिचित छ । शरीरको प्राणलाई सुचारु गर्न, भिटामिनको रूपमा, तागत बढाउन, मुटु, कलेजो, मृगौला, रक्त प्रणाली, स्वास प्रणालीको कार्य क्षमता बढाउन, अजीर्ण अपचको लागि, त्यसै गरी रोग प्रतिरोधक क्षमता बढाउन (शरीरमा विभिन्न रोगहरूसँग, भाइरस, ब्याक्टेरिया जस्ता किताणुहरूसँग लड्ने क्षमता बढाउन) पनि यार्सार्गुम्बुको अत्यधिक प्रयोग हुन्छ ।

यसलाई अन्य जडीबुटीसँग मिसाएर खाँदा यसले औषधीको प्रभावकारिता बढाउने र प्रति असरलाई पनि कम गर्ने बताइन्छ । डोल्पामा आम्चीहरूले यार्सार्गुम्बुलाई पाँच औले, मह र चौरीगाईको दुधसँग मिसाएर शक्तिबद्धक र यौन उत्तेजना बढ़ाव गर्ने औषधीको रूपमा प्रयोग गर्ने गरको पाइएको छ । त्यस्तै यार्सार्गुम्बुर केशर दुधमा मिसाएर खानाले शरीरमा स्फुर्ति आउँछ भन्ने चलन पनि नेपालमा रहिआएको छ । चौरी र भेडाबाख्नालाई टनिकका रूपमा यार्सार्गुम्बु खुवाउने चलन पनि रहेको छ । त्यसै गरी, तागतको लागि यसलाई हाँस वा कुखुराको शरीरभित्र राखेर मन्द आगोमा उसिनेर पकाएको मासु खाइन्छ । यसलाई मादक पदार्थ (जस्तै रक्सी) मा डुबाएर राखिन्छ र सो पदार्थ पिएमा शरीरको दुखाई कम हुने विश्वास गरिन्छ ।

हालसालै गरिएका अध्ययनहरूले यार्सार्गुम्बुमा रोग प्रतिरोधक क्षमता सन्तुलित बनाउने, प्रति अक्सिजनीकारक र शरीरमा स्वतन्त्र न्याडिकल (परमाणुको समूह) हरूलाई सफा गर्ने गुणहरू रहेको दाबी गरेका छन् । चीनमा गरिएको एक अध्ययनबाट यार्सार्गुम्बुले मुसामा टेस्टोस्ट्रोन (testosterone) नामक हर्मोन उत्पादन गर्ने र उक्त

हर्मोनले पुरुषहरूमा वयस्क लैड्गिक परिवर्तनहरू ल्याउने कुरा पता लागेको छ। टेस्टोस्टेरोन हर्मोनले मानिसको आयु लम्ब्याउने काम पनि गर्छ र यसको कमी भएमा मानिसको मृत्यु पनि हुनसक्ने बताइन्छ। यासार्गुम्बुको सेवनले रगतमा ग्लुकोजको मात्रालाई पनि सन्तुलित राख्ने भएकाले मधुमेहको रोगीलाई लाभदायक हुने बताइन्छ। नेपालबाट वर्षेनी चामल, चिया तथा रक्सीमा यासार्गुम्बुको धुलो मिसाई “यासार्गुम्बु राइस”, “यासार्गुम्बुटी” र “यासार्गुम्बु विभिरेज” नाम दिई विदेशमा समेत निर्यात गरिएको छ। यसरी समग्ररूपमा हेर्दा यासार्गुम्बु अत्यन्त उपयोगी जडीबुटी भएको तथ्य निर्विवाद छ। यसको महत्त्व दिनप्रतिदिन बढ्दै गएको छ। यसको गुण र उपयोगिता हेर्ने हो भने यसलाई सर्वव्यापी औषधी हो भन्दा कुनै विरोधाभाष हुँदैन।

यासार्गुम्बुको उत्पादन तथा बजार

खेतीपाती नहुने दुर्गम उच्च हिमाली जिल्लाका बासिन्दाहरूको आयश्रोतमा जडीबुटी संकलन र त्यसको व्यापारले प्रभावकारी भूमिका खेलेको छ। विभिन्न जडीबुटीहरूमध्ये यार्चार्गुम्बुलाई विषेश गरेर नेपालका उत्तर-पश्चिममा पर्ने उच्च हिमाली क्षेत्रका बासिन्दाहरूको आम्दानीको एउटा महत्त्वपूर्ण श्रोतको रूपमा लिइन्छ। यसको माग उत्तरी छिमेकी चीनमा बढी भएकोले व्यापार पनि बढी मात्रामा चीनमै केन्द्रित छ। यस बाहेक दक्षिण कोरिया, ताइवान, हडकड, म्यान्मार, थाइल्याण्ड, सिंगापुर, जापान, बेलायत र अमेरिका लगायतका देशहरूमा पनि यसको निर्यात हुने गरेको छ। यार्चार्गुम्बुको अल्प-उपलब्धता र बजारमा यसको उच्च माग रहेकाले यसको मूल्य पनि आकसिँदै गएको छ। यासार्गुम्बुबाट आर्जन गरेको पैसालाई घर व्यवहार, शिक्षा, स्वास्थ, व्यापार, पशुपालनमा, ऋण तिर्ने आदि काममा लगाएको पाइन्छ। नेपालका केही जिल्लाहरूमा परिवारिक आयको वार्षिक लगभग ३३% देखि ५०% सम्म यासार्गुम्बु सङ्कलन तथा विक्री वितरणबाट आम्दानी हुने गरेको पाइन्छ।

नेपालमा यासार्गुम्बुको व्यापारसम्बन्धी यथार्थ जानकारी अझै पनि उपलब्ध छैन। तर केही जिल्लाहरूमा यसको व्यापारसम्बन्धी फाई-फुट अनुसन्धान भएको पाइन्छ। यासार्गुम्बुबाट बढी मात्रामा लाभ उठाउन सकिने भएकोले धेरै सङ्ख्यामा मानिसहरू यसको सङ्कलन र व्यापारमा लागेको अनुमान गर्न सकिन्छ। जस्तै डोल्पा जिल्लाको केही गाउँहरूमा ६०-१००% सम्म परिवारले यसको सङ्कलन गर्ने गरेको पाइन्छ। सन् १९९८/१९९९मा गरिएको अध्ययनअनुसार डोल्पा जिल्लाबाट मात्र प्रति वर्ष ५८५-७९० के.जी. (औषतमा ६८७.५के.जी.) यासार्गुम्बुको व्यापार हुने गर्दछ। डोल्पा जिल्लाबाहेक हुम्ला, जुम्ला र मुगु पनि यासार्गुम्बु बढी मात्रामा सङ्कलन र व्यापार हुने जिल्लाहरू हुन्।

नेपालमा वि.सं. २०५८ सालमा यसको सङ्कलन र विक्री वितरणमा रहेको प्रतिबन्ध हटेपछि विस्तारै सङ्कलन र विक्री वितरण क्रमिक रूपमा बढेको पाइन्छ। यहि क्रममा आर्थिक वर्ष २०६५/६६ मा सबैभन्दा बढि २२४२ के.जी. सङ्कलन र विक्री वितरण भएको तथ्यांक छ। क्रमशः यसको सङ्कलन, विक्री वितरण विस्तारै घट्दो अवस्थामा छ। आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा यसको जम्मा १२८८ के.जी. सङ्कलन र विक्री वितरण गरेको थियो।

यसको बजार मूल्य तथा राजश्व

नेपालमा यासार्गुम्बुको बजार मूल्यमा निरन्तर बढ्दि भइरहको छ। आजभन्दा १२-१५ वर्ष अगाडीसम्म दार्चुला र डोल्पाबाट यासार्गुम्बु रु. ५,००० प्रति के.जी. मा विक्री-वितरण हुने गरेको थियो। त्यसैगरी, सन् १९९९/२०००

मा औषतमा रु. १ लाख प्रति के.जी.मा यासागुम्बुको विक्री भएको थियो । यसको मूल्य सन् २००६ मा आएर रु. २,५०,००० प्रति के.जी. भयो भने (पौष, २०६४)मा आएर काठमाडौंमा यासागुम्बुको बजार मूल्य प्रति के. जी. रु.८,००,००० देखि १०,००,००० रहेको थियो । वर्तमान अवस्थामा यसको बजार मूल्य प्रति के.जी. २५ देखि ३० लाख सम्म पुगेको अवस्था छ ।

नेपालमा उत्पादन हुने यासागुम्बुको मुख्य अन्तर्राष्ट्रीय बजार तीब्बत र बेजिङ्ग हो । तीब्बत बाहेक कोरिया, ताइवान, हडकड, म्यान्मार, थाइल्याण्ड, सिंगापुर, बेलायत र अमेरिका आदि देशहरूमा पनि यसको निर्यात हुने गर्दछ । कोर्डिसेप्स साइनेन्सिस प्रजातिको यासागुम्बुसँग अन्य प्रजातिहरू (जस्तै कोर्डिसेप्स नेपालेन्सिस पनि मिसाएर विक्री हुने गरेको पाइएको छ, र यसरी मिसाएर विक्री हुने यासागुम्बुको मूल्य धेरै महङ्गो पर्दैन ।

वि.सं. २०५८ सालसम्म यसको सङ्कलन, व्यापार र निर्यातमा सरकारले पूर्ण बन्देज लगाएको थियो र यसको सङ्कलन गरेमा जरिवानास्वरूप प्रति के.जी. रु.२०,००० तिरु पर्दथ्यो । तर याचार्गुम्बुको सङ्कलन र व्यापारमा बन्देज लगाउने कुनै वैज्ञानिक र विश्वासिलो आधार भने देखिँदैन । हाल आएर सरकारी नीति बदलिएको छ । नेपाल सरकारले सामान्य प्रशोधनपछि यासागुम्बु विदेश निर्यात गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ ।

वन नियमावली तेस्रो संशोधन (मिति २०६२/०६/१०) अनुसार यसको राजश्व घटाएर प्रति के.जी. रु. १०,००० निर्धारण गरेको छ । नेपाल सरकारले लागू गरेको राजश्व अफै पनि धेरै बढी देखिन्छ, जसले अबैध सङ्कलन तथा व्यापारलाई प्रोत्साहित गरेको पाइन्छ । नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, वन विभागले दिएको तथ्याङ्क अनुसार आर्थिक वर्ष २०६१/६२, २०६२/६३ र २०६३/६४ मा यासागुम्बुको सङ्कलन अनुमतिबाट ऋमशः रु. २,५२,०६०, ३३,९७,००० र १५,३८,००० राजश्व सङ्कलन भएको थियो । त्यस्तै गरि आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा रु. २७,९७,७५० र २०७० /७१ मा रु. १,२८,८३,५०० (तेबल २) राजश्व सङ्कलन भएको बताइन्छ ।

जडीबुटी एवम् गैरकाष्ठ वन पैदवार विकास नीति र यार्सांगुम्बुको संरक्षण र सम्पर्द्धनका लागि ऐन नियममा भएका व्यवस्था

पृष्ठभूमि

नेपालमा वन व्यवस्थापन तथा जैविक विविधताको संरक्षणका लागि थुप्रै कानुनी तथा रणनीतिक व्यवस्थाहरू गारिए आएको छ । समग्रमा नेपालको वन नीतिले गैरकाष्ठ वन पैदवारको उचित व्यवस्थापन तथा सदुपयोग गरी गरिबी निवारणका लागि पनि भरपर्दो आधार तयार गरेको छ, जसले गर्दा यस्ता श्रोतको मूल्य अभिवृद्धि तथा राजश्व सङ्कलनमा मद्दत पुगेको छ । नेपालमा वन विकास सम्बन्धी कार्यको योजनाबद्ध सूत्रपात वि.सं. २०३३ सालमा राष्ट्रिय वनयोजना लागू गरिएपछि भएको मानिन्छ, जसले वन पैदवारको दीगो व्यवस्थापन र सदुपयोगमा जोड दिएको थियो । त्यस्तै, सन् १९८९ मा वन विकास गुरुयोजनाको रूपमा वनसम्बन्धी नयाँ नीति लागू गरियो जसले नेपालमा गैरकाष्ठ वन पैदवारको समेत विस्तृत अध्ययन अनुसन्धानको सुरुवात गन्यो ।

नेपालमा वन व्यवस्थापन तथा जैविक विविधता संरक्षणसम्बन्धी कानूनहरूमा मुख्य गरेर राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन-२०२९ तथा नियमावली-२०३० भू-तथा जलाधार संरक्षण ऐन-२०३९ तथा नियमावली-२०४२, वन ऐन-२०४९ तथा नियमावली-२०५१ वातावरण संरक्षण ऐन-२०५३ तथा नियमावली-२०५४ मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली-२०५६ संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली-२०५७ आदि पर्दछन् । यी कानुनी संयन्त्रहरूका अतिरिक्त नेपालमा थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीहरू (जस्तै:जैविक विविधता सम्बन्धी महासन्धी, साइटिस महासन्धी, सिमसारसम्बन्धी महासन्धी, आदि) मा हस्ताक्षर गरी जैविक विविधता संरक्षण र प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापनमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा कटिबद्धता जनाएको छ । नेपालमा गैरकाष्ठ वन पैदवारसम्बन्धी नीति भने २०६१ सालमा मात्र आएको हो । उक्त नीति आउनुभन्दा अघि र अहिले पनि वन पैदवारहरूको सङ्कलन, प्रशोधन, व्यापार र बजार प्रणालीलाई नियन्त्रण तथा नियमन गर्नका लागि वन ऐन-२०४९ र वन नियमावली-२०५१ नै प्रमुख कानुनी आधारका रूपमा रहेका छन् । तर, वातावरण संरक्षण नियमावली-२०५४ ले पनि वन पैदवार व्यवस्थापनका सम्बन्धमा केही कानुनी आधारहरू तयार गरेको पाइन्छ । जस्तै, यसले वनक्षेत्रमा वार्षिक ५-५० मेट्रिक टनसम्मको काठबाहेकका वन्यजन्य उत्पादनको सङ्कलन गर्नु परेमा प्रारम्भिक वातावरणीय परिक्षण गर्नुपर्ने र वार्षिक ५० मेट्रिक टनभन्दा बढी यस्ता उत्पादनको सङ्कलन गर्नु परेमा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवार नीति-२०६१ ले उच्च मूल्यका जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवारहरूको संरक्षण र सम्बर्धनबाट अर्थव्यवस्थामा ठोस योगदान पुऱ्याई आगामी सन् २०२० सम्म अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा नेपाललाई जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवारको बृहत् भण्डारको रूपमा परिचित तुल्याउने दीर्घकालीन सोच बनाएको छ । उक्त सोच पुरा गर्न यसले निम्न नीतिहरू अधिसारेको छ:

- (क) दीगो विकासको अवधारणाको आधारमा संरक्षण र सहुपयोग गर्ने,
- (ख) जनसहभागितालाई प्रोत्साहन गरिने,
- (ग) प्रमाणीकरण र कर प्रणाली सरलीकृत गरिने,
- (घ) उपयुक्त प्रविधि र विकासको प्रतिफल जनसमुदाय समक्ष पुऱ्याउने र
- (ङ) जनचतेना अभिभृद्धि गरी विकास र व्यवसायीकरण सरलीकृत गर्न सहुलियत प्रदान गर्ने ।

वन ऐन-२०४९, वन नियमावली-२०५१ र यिनका पछिल्ला संशोधनहरूले नेपालमा वन पैदवारहरूको सङ्कलन, प्रशोधन, व्यापार र बजार प्रणालीलाई नियमन र नियन्त्रण गर्नका लागि कानूनी व्यवस्था गरेको छ । जसअन्तर्गत निम्न व्यवस्थाहरू प्रमुख रहेका छन्:

- (क) वन पैदवारहरूको सङ्कलन, विक्री-वितरण, ओसार-प्रसार तथा निर्यातका लागि अनुमति पत्र लिनुपर्ने व्यवस्था,
- (ख) जैविक विविधता र वातावरण संरक्षणको प्रयोजनका लागि तोकिएको वन पैदवारको सङ्कलन, उपभोग, ओसार-प्रसार, विक्री-वितरण वा विदेश निकासीमा प्रतिबन्ध लगाउन सक्ने व्यवस्था;
- (ग) वन पैदवारहरूको सङ्कलन तथा विक्री-वितरणका लागि राजशक्तको व्यवस्था र
- (घ) दण्ड-सजायको व्यवस्था ।

वन ऐन-२०४९ अन्तर्गत संरक्षित गैरकाष्ठ वन पैदवारहरू नेपाल सरकारले वन ऐन-२०४९ को दफा ७० (क) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी देहायका वन पैदवारलाई देहायबमोजिम प्रतिबन्ध लगाएको छ :

- १) सङ्कलन, उपयोग, विक्री-वितरण, ओसार-प्रसार र निकासीका लागि प्रतिबन्ध लगाइएका वन पैदवारहरू: (क) पाँच औले (*Dactylorhiza hatagirea*) (ख) ओखरको बोक्रा (Bark of *Juglans regia*) । मिति २०६०, ८, १ गते प्रकाशित नेपाल राजपत्र भाग ३ अनुसार वनस्पति विभागबाट (*Neopicrorhiza scrophulariiflora*)हो भनी एकिन गरी सिफारिस गरेको आधारमा वन विभागले उक्त जडीबुटीको उपलब्धता समेतलाई दृष्टिगत गरी निकासी स्वीकृति दिएको अवस्थामा बाहेक कुट्टीकी विदेश निकासी गर्न प्रतिबन्ध गरेको छ ।
- २) वन विभागको स्वीकृति लिएर नेपाल अधिराज्य भित्र प्रशोधन गरी सार तत्व निकासी गर्न अनुमति पाएको अवस्थामा बाहेक विदेश निकासीको लागि प्रतिबन्ध लगाइएका वन पैदवारहरू (क) जटामसी (*Nardostachys grandiflora*), (ख) सर्पगन्धा (*Rauvolfia serpentina*), (ग) सुगन्धकोकिला (*Cinnamomum glaucescens*), (घ) सुगन्धवाल (*Valerianajatamansii*), (ङ) झ्याउ (*Lichen*), (च) तालिसपत्र (*Abies spectabilis*) र (छ) लौठ सल्ला (*Taxus wallichiana*)हुन् ।
- ३) वन विभागको स्वीकृति लिएर नेपाल राज्य भित्र उमालेर सारतत्व निकाली उपयुक्त ढङ्गले समिश्रण गरी निकासी गर्न अनुमति पाएको अवस्थामाबाहेक शिलाजीतलाई विदेश निकासी गर्न प्रतिबन्ध लगाइएको छ ।

- ४) वन विभागको स्वीकृति लिएर नेपाल अधिराज्य भित्र वाष्णीकरण र सम्बेष्टन (steaming and packaging) गरी निकासी गर्न अनुमति पाएको अवस्थामा बाहेक याचार्गुम्बु (Cordyceps sinensis) लाई विदेश निकासी गर्न प्रतिबन्ध लगाइएको छ ।

त्यस्तै गरि बन ऐन २०४९ र नियमावलि २०५१का साथै बन पैदवार सम्बन्धी निम्न निर्देशिकाहरू वन विभागले कार्यान्वयन गर्ने गरेको छ :

- (क) वन पैदवार (काठ / दाउरा) संकलन तथा विक्री वितरण निर्देशिका २०५७
- (ख) वन पैदवार लिलाम विक्री कार्यविधि निर्देशिका २०६०
- (ग) खोटो संकलन (कार्यविधि) निर्देशिका २०६४
- (घ) सुनाखरी संकलन तथा खेती विकास(कार्यविधि) निर्देशिका ।

यी बाहेक यासार्गुम्बुको संकलन र ओसार प्रसारलाई नियमन गर्ने हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली २०३६ र प्रथम संशोधन २०७१ हो । यस नियमावलीलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागबाट कार्यान्वयन हुन्छ । हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली २०३६ (प्रथम संशोधन २०७१) ले स्थानीय व्यक्तिहरूको न्यूनतम आवश्यकता परिपूर्तिका लागि काठ दाउराको पूर्जी उपलब्ध गराउन सक्ने र तोकिएको क्षेत्रमा चरिचरणको सहलियत पाउने व्यवस्था गरेको थियो तर राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्रबाट वन पैदवारहरूको व्यवसायिक संकलन तथा निकासी गर्न सक्ने कुनै प्रावधान उल्लेख भएको थिएन ।

जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवार नीति सुधारको घोषणा

मिति २०६० श्रावण ६ गते, नगरकोटमा एन्सावको कार्यालयमा बसेको बैठकले गैरकाष्ठ वन पैदवार नीति सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठीमा निम्न घोषणाहरू जारी गरिएको छ ।

१. दीगो तथा उत्पादनशील जडीबुटी व्यवस्थापन, जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवारमा आधारित उद्यम विकास र निजी क्षेत्रमा जडीबुटी खेतीको लागि प्रोत्साहन गर्ने,
२. जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवारमा आधारित उद्यम विकासमा सहयोग पुग्ने गरी वन नीति तथा कानूनमा सुधार गर्दै यस क्षेत्रको लागि छुट्टै गुरुयोजनाको निर्माण गर्ने,
३. जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवारको विद्यमान राजश्व दर र कर प्रणालीलाई पुनरावलोकन गरी समयानुकूल सुधार गर्दै कर संकलनमा एकद्वार प्रणाली लागू गर्ने,
४. जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवारको दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण भू-भागहरूलाई विशेष जडीबुटी क्षेत्र घोषणा गरी विशेष कार्यक्रम लागू गर्ने,
५. वन प्रमाणीकरण (Forest Certification) र जैविक प्रमाणीकरण (Organic Certification) लाई प्रोत्साहन गर्ने,
६. वन पैदवारको गुणस्तर जाँचको लागि आवश्यक सुविधा सहितको प्रयोगशालाको व्यवस्था गर्ने र जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवारको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रवर्द्धन गर्ने,

७. जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवारको संकलन पूर्जी, ओसारपसार र विक्री वितरण प्रक्रियामा पाइएका कानूनी अवरोध तथा बाधाहरू साथै गैरकानूनी अवरोधहरू हटाउने ।
८. नेपालका हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रका समुदायहरूले उनीहरूको आफ्नो स्थानमा प्रकृतिले दिएको उपजहरू विश्व सुमदायको हितका लागि लोपोन्मुख हुनबाट बचाउन उपयोग नगर्दा वा सम्भावित दुर्व्यस्त रोक्न उत्पादन नगर्दा थोक र गरीबीले जकडिएका स्थानीय वासिन्दाहरूको जीवन निर्वाहको विकल्प नै खोसिएकाले क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्ने आदि ।

जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवारको व्यापारमा देखिएका समस्या र निराकरणका उपाय

नेपाली जडीबुटी तथा अन्य गैरकाष्ठ वन पैदवारहरूको प्रमुख बजार भारत हो जहाँ कूल उत्पादनको ९० प्रतिशतसम्म निर्यात हुन्छ । नेपालमा जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवारमा आधारित उद्योगहरू नगण्य मात्रामा छन् । नेपालबाट तीव्रत दुर्व्यस्त चीनमा पनि जडीबुटीहरूको निर्यात हुने गरेको छ, तर तीव्रत निकासी हुने अधिकांश पैदवार राजश्व छलेर गैरकानूनी रूपमा निर्यात हुन्छन् । नेपालमा व्यापारिक प्रयोजनका लागि महत्त्वपूर्ण मानिने १६१ प्रजातिका गैरकाष्ठ वन पैदवारहरूमध्ये १५० प्रकारका लगभग १५,००० टन गैरकाष्ठ वन पैदवार कच्चा अवस्थामा नै भारत निकासी हुन्छ । त्यसैले अधिकांश जडीबुटी र गैरकाष्ठ वन पैदवारहरूको विना प्रशोधन निकासी हुनेहुँदा उचित लाभ प्राप्त गर्न सकिएको छैन ।

त्यसैगरी बहुमूल्य जडीबुटीहरू उच्च पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा पाइनु र त्यहाँबाट तराइका विभिन्न नाकाहरूसम्म विना प्रशोधन नै ल्याउनु पर्ने बाध्यताले गर्दा तिनीहरूको गुणस्तरमा द्वास आउन सकछ । नेपालमा जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवारको व्यापारमा चार किसिमको व्यापारिक तह रहेको पाइन्छ: (क) ग्रामीण व्यापारिक तह, (ख) मुख्य बाटो छेउको व्यापारिक तह, (ग) तराइको व्यापारिक तह, र (घ) भारतीय व्यापारिक तह यी विभिन्न तहहरूमा आबद्ध व्यापारीहरू पनि धेरै हुन्छन्;

सङ्कलनकर्ता - सङ्कलनकर्ता व्यापारी - स्थानीय व्यापारी - जिल्ला स्तरका व्यापारी - थोक व्यापारी - निर्यातकर्ता

उच्च पहाडी र हिमाली क्षेत्रबाट तराइसम्म जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवार आइपुदा यी विभिन्न तहहरूमा आबद्ध अनेक थरिका बीचका व्यापारीहरूले गर्दा निर्यातकर्ताले भुक्तानी गरेको रकमको केही प्रतिशतमात्र सङ्कलन कर्तासम्म पुग्छ । त्यसैले वास्तविक सङ्कलन कर्ताले कमै मात्रामा लाभ उठाउँछन् । विभिन्न सरोकारवालाहरूको उद्देश्य पनि यही वर्गको सामाजिक र आर्थिक जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु हो, तर लक्षित वर्गले माथि उल्लेखित कारणले गर्दा उचित फाइदा पाउन सकेको छैनन् । बजार प्रणाली लामो हुँदा स्थानीय स्तरमा नै गर्न सकिने साधारण प्रशोधन (जस्तै सुकाउने र सफा गर्ने कार्यमा धेरै चासो दिइदैन, किनभने यसो गर्दा सङ्कलन गरिएको वन पैदवारको तौल कम हुन जान्छ । यही कारणले गर्दा बीचका कुनै पनि व्यापारीहरूले गुणस्तरमा ध्यान नदिई छिटो भन्दा छिटो थोक व्यापारी वा निर्यातकर्ताकहाँ सङ्कलन गरिएको वन पैदवार पुऱ्याउँछन् ।

यसरी निर्यातकर्तासम्म आइपुदा सङ्कलन गरिएको पैदवार फोहोर हुने र बिग्रने सम्भावना बढी हुन्छ । यसको दीर्घकालीन असरको रूपमा आगामी वर्षहरूमा सङ्कलनकर्ता तथा कृषकले उचित मूल्य पाउँदैनन् । सरोकारवाला

वा गैर सरकारी संस्थाले पनि बीचका कर्ताहरू घटाएर थोक व्यापारी वा निर्यात कर्ताहरूसम्म सङ्कलन कर्ताको सीधा सम्पर्क तथा पहुँच कायम गर्न सकेमा जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदवारको व्यापारमा दूलो उपलब्धि साबित हुने देखिन्छ । सङ्कलनकर्ताहरूलाई दीगो सङ्कलन, उपयोग अभिवृद्धि र उचित भण्डारणको प्रारम्भिक ज्ञान दिएमा सफा अनि छनोट (गेडिड) गरिएको वस्तु निर्यात कर्तासम्म पुग्छ र दुवानी खर्चपनि कम लाग्छ । वास्तवमा यही विषयलाई नै सरोकारवालाहरूले सम्बोधन गर्नु पर्दछ । यसो गर्दा सानो सहयोग र परिश्रमले नै सङ्कलन कर्ताहरूको जीवनस्तर उकास्न ठोस योगदान पुग्न सक्छ । बजार प्रणाली बीचका कर्ताहरू घटाउनु पुर्व नै कृषक, सङ्कलनकर्ता वा समूहलाई बजारसम्मको पहुँचमा सहयोग पुऱ्याई उनीहरूलाई सक्षम बनाउ नुपर्छ ।

यसका लागि स्थानीय सरोकारवालाहरूलाई समावेश गरी सहकारी प्रणालीको स्थापना गरेर दीगो बजारसम्मको पहुँच बढाउन सकिन्छ । यस प्रणालीमा सहकारी संस्थाले सङ्कलन कर्ताहरूको जडीबुटी खरिद गरी सोफै निर्यातकर्ता वा थोक व्यापारीसम्म पुऱ्याउँछ । सहकारिताको माध्यमबाट नै सङ्कलन कर्ताहरूलाई उपयोग अभिवृद्धिको प्रारम्भिक ज्ञान पनि दिन सकिन्छ जसले गर्दा कृषक वा सङ्कलन कर्ताहरूमा विश्वास बढ्नुका साथै उनीहरूले गुणस्तरीय वस्तु उत्पादन गर्न सक्छन् ।

यार्सागुम्बुसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था

यार्सागुम्बु सङ्कलनसम्बन्धी हालसम्मका नीतिगत व्यवस्था अध्ययन गर्दा वन ऐन, २०४९ तथा वन नियमावली, २०५१ आउनुअघि ऐन तथा नियमावलीमा यस सम्बन्धी कुनै पनि प्रावधान उल्लेख गरेको पाइँदैन । वन ऐन, २०४९ तथा वन नियमावली, २०५१ ले यार्सागुम्बुको पहिचान गरी यसको सङ्कलनलाई पूर्णरूपमा प्रतिबन्ध लगाउनुका साथै कसैले यसको सङ्कलन तथा ओसारपसार गरेमा प्रतिगोटा रु. ५००/- जरिवाना लगाउने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

वि.सं. २०५८ सम्म यार्सागुम्बुको सङ्कलन, ओसारपसार तथा प्रयोगमा समेत पूर्णरूपमा प्रतिबन्ध लगाइएको देखिन्छ । यार्सागुम्बुको सङ्कलनबाट यसको जीवनचक्रमा खासै नकारात्मक प्रभाब पर्दैन भनी पुष्टि भए पछि नेपाल सरकारबाट २०५८ सालमा यसको सङ्कलन र ओसारपसार माथि लागेको प्रतिबन्धलाई फुकुवा गरियो । नेपाल राजपत्र २०५८/०९/१६ अनुसार वन नियमावलीमा संशोधन गरी यार्सागुम्बु सङ्कलन, ओसारपसार र प्रयोगमा फुकुवा गर्नुका साथै यार्सागुम्बुको प्रति के.जी. राजश्व रु. २०,०००/- निर्धारण गरेको देखिन्छ । तर सोही राजपत्रले यार्सागुम्बुलाई प्रशोधन नगरी कच्चा रूपमा विदेश निकासीमा प्रतिबन्ध लगाएको छ । त्यसमा प्रशोधन भन्नाले के के गर्नुपर्ने स्पष्ट नभएको हुँदा पुनः नेपाल राजपत्र २०६१/०६/१८ ले राजश्व प्रति के.जी रु. २०,०००/- कायम गरी विना प्रशोधन विदेश निकासी गर्न पाउने व्यवस्था कायम गरेको छ ।

यसै बीच जडीबुटी क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न संघसंस्थाले यार्सागुम्बुको प्रति के.जी. रु. २०,०००/-राजश्व धेरै भएको हुँदा राजश्व नतिरी बढी चोरी निकासी भएको साथै राजश्व दर घटाउँदा चोरी निकासी नियन्त्रण हुनुका साथै राजश्व सङ्कलनमा बृद्धि हुने भनी राजश्व घटाउनका लागि वन मन्त्रालयमा माग गरेकाले नेपाल राजपत्र २०६२/०६/१० अनुसार यार्सागुम्बुको प्रति के.जी. राजश्व रु १०,०००/- कायम गरिएको छ र हालसम्म सोही राजश्व दर कायम छ । यसपछि यार्सागुम्बुको दीगो व्यवस्थापनका लागि डोल्पा तथा दार्चुला जिल्लामा गरिएको पहलका आधारमा राष्ट्रियस्तरमा यार्सागुम्बु दीगो व्यवस्थापन निर्देशिका २०६७ तयार भएको थियो ।

यसपछि आएर हालौ नेपाल सरकारले यासागुम्बुको सङ्कलन र ओसारपसारलाई व्यवस्थापन गर्न र सन्तुलित वातावरण सृजना गर्न, स्थलगत र विभिन्न सरोकारवाल निकाय समक्ष छलफल गरी २०७१/०३/१९ गते नेपाल सरकारलाई राय सुभाव सहितको प्रतिवेदन पेश गरिएको छ। यासागुम्बुको उचित व्यवस्थापनकम साथ अब अरु थप नीतिहरू आउन बाँकी नै छन्।

तेबल १ : यासागुम्बुका लागि ऐन नियममा भएका व्यवस्था

क्र.सं	ऐन नियम	भएका व्यवस्थाहरू
१	वन ऐन, २०४९	पूर्णरूपमा प्रतिबन्धित
२	वन नियमावली, २०५१	राजश्व/जरिवाना रु. ५०००- प्रतिगोटा
३	नेपाल राजपत्र, २०५८/९/१६	कच्चारूपमा विदेश निकासी गर्न प्रतिबन्धित राजश्व दर रु. २०,००० प्रति के.जी.
४	नेपाल राजपत्र, २०६१/६/१८	विनाप्रशोधन विदेश निकासी गर्न पाउने राजश्व दर रु. २०,०००।- प्रति के. जी.
५	नेपाल राजपत्र, २०६२/६/१०	राजश्व दर रु. १०,०००।- प्रति के. जी.
६	वर्तमानको अवस्था	राजश्व दर रु. १०,०००।- प्रति के. जी.

हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली अनुसार निकुञ्जबाट जडिबुटी संकलन गर्न लाग्ने दस्तुर सम्बन्धी यासागुम्बु संकलन गर्ने सवालमा निम्नानुसार निर्धारण गरिएको पाइएको छ। निकुञ्जका मध्यवर्ती क्षेत्रका बासिन्दाहरूका लागि रु. ५०० प्रति व्यक्ति प्रति पूर्जी मध्यवर्ती क्षेत्र बाहेक निकुञ्ज रहेको जिल्लाका बासिन्दाहरूका लागि रु. २,००० प्रति व्यक्ति प्रति पूर्जी र निकुञ्ज रहेको जिल्ला बाहेकका अन्य जिल्लाका बासिन्दाहरूका लागि रु. ३,००० प्रति व्यक्ति प्रति पूर्जी निर्धारण गरिएको छ। यो हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली २०७१ को कार्यान्वयन पछि सम्बन्धीत जिल्लाको यासागुम्बु संकलन गर्नलाई कानुनी रूपमा बाह्य जिल्लाबाट संकलन गर्न खुला गरिएको थियो। बाह्य जिल्लाका संकलकलाई जम्मा रु. ३००० प्रवेश शूलक तोकेर हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली २०७१ ले बाह्य जिल्लाका समुदायलाई खुला गरिएको प्रावधानले त्यँहाका समुदायलाई थप प्रोत्साहन गरेको देखिन्छ।

यासागुम्बुको संकलन र निकासी

व्यापारीहरूले केहि परिमाणको राजश्व तिरेर सम्बन्धीत जिल्ला वन कार्यालयबाट संकलन इजाजत लिएका हुन्छन् भने संकलन हुने पाटन क्षेत्रका संकलकलाई आफ्नो आर्थिक क्षमताले भ्याएसम्म बढि भन्दा बढि यासागुम्बु सकेसम्म न्यून मूल्यमा खरिद गर्दछन्। यासागुम्बु व्यापारीले पाटन क्षेत्रबाट यासागुम्बु किनेर तीब्बत पुन्याएर बेच्छन् भने कतिपयले सिधै काठमाडौंबाट हेलिकप्टर चार्टर गरेर पाटन क्षेत्रबाटै यासागुम्बु किनेर लग्ने गरेको स्थानीयको दावी छ। यासागुम्बुको राजश्व छल्ने उद्देश्यले विना इजाजत निकासी गर्दा बेलाबेलामा ओसारप्रसार गर्नेहरू पत्राउ परी कारबाहीको दायरामा आएका घटनाहरू पनि छन्। तर पनि २०५८ सालदेखिको नेपालमा यासागुम्बुको संकलन परिमाण र राजश्व संकलन निम्न अनुसारका छन्।

तालिका नं. २ : २०५८ सालदेखि २०७०/०७१ सम्मको यासागुम्बु निकासी परिमाण र राजश्व

क्र. स.	आ. व.	परिमाण -(के जी)	राजश्व (रु)
१	२०५८/५९	६	६२०००
२	२०५९/६०	९	८९०००
३	२०६०/६१	१४	१३७२००
४	२०६१/६२	२५	२५२०६०
५	२०६२/६३	३४०	३३९७०००
६	२०६३/६४	१५४	१५३८०००
७	२०६४/६५	९०	८९९०८०
८	२०६५/६६	२२४२	२२४२४२००
९	२०६६/६७	८५३	८५२४६५०
१०	२०६७/६८	८८९	९९३३७०६०
११	२०६८/६९	५११	५१०९८२०
१२	२०६९/७०	२८०	२७९७७५०
१३	२०७०/७१	१२८८	१२८८३५००

स्रोत : विभिन्न सरकारी तथ्यांकहरु :

नेपालमा हालसम्म सबैभन्दा बढि यासागुम्बुको संकलन वि.सं.२०६५/६६ मा २२४२ के.जी.सम्म भएको देखिन्छ । त्यसपछि ऋमशः घट्टौ गएको देखिन्छ र हालै आएर वि.सं.२०७०/७१मा फेरी बढेर १२८८ के.जी.सम्म पुगेको छ । त्यस्तै गरि राजश्व संकलन हेर्ने हो भने वि.सं.२०६५/६६ मा २,२४,२४,२०० रुपैयाँ सम्म राजश्व संकलन भएको देखिन्छ । हालै वि.सं.२०७०/७१मा भने १,२८,८३,५०० रुपैयाँको राजश्व संकलन भएको देखिन्छ ।

पूर्वी रुकुम जिल्लाको परिचय

पृष्ठभूमि

नेपालको संविधान २०७२ र राज्य पुनर्सरचना आयोगले तत्कालीन मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने राप्ती अञ्चलको उत्तरी जिल्ला रुकुमलाई त्यहाँको भूवनोट र आर्थिक सामाजिक, सांस्कृतिक विविधताको आधारमा दुई भागमा बाँडदै पश्चिम रुकुम र पूर्वी रुकुम जिल्लाको रूपमा सिफारिस गयो । यस जिल्लामा प्रतिनिधि सभाका लागि १ वटा निर्वाचन क्षेत्र, प्रादेशि सभाका २ वटा निर्वाचन क्षेत्र र ३ वटा गाउँपालिका छन् । यस जिल्लाको हावापानी उच्च पहाडी तथा हिमाली हावापानी (Cold And Alpine), समशितोष्ण खालको हावापानी पाइन्छ । यसरी जन्मितको पूर्वी रुकुम नेपालकै कान्छो जिल्लाको रूपमा चिनिन्छ । भुस्वरूपलाई विश्लेषण गर्दा पहाडी, हिमाली र लेकाली स्वरूपको पाईन्छ, भने यो जिल्ला समुद्र सतह देखि ६६२ मि. देखि ६०७२ मिटर उचाईसम्मको उचाइमा अवस्थित छ । यस जिल्लामा ग्रामीण युवा सरोकार केन्द्रले विगत लामो समय देखि जलवायु परिवर्तन, शिक्षा, स्वास्थ्य, वातावरण सुशासन, मानवअधिकार लगायतका विषयवस्तुमा आफ्ना कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ । यस संस्थाले विगत २०७२ सालदेखि निरन्तर रूपमा यार्सागुम्बु संरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गदै आईरहेको छ । भौगोलिक हिसावले जिल्लाका असाध्यै विकट क्षेत्र तत्कालीन रुकुम जिल्लाका साविककाहुकाम, मैकोट र सिस्ने गाविसहरूमा यार्सागुम्बुको संरक्षण र सम्वर्द्धनका लागि यो संस्थाले निरन्तर जनचेतना मूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ । यी गा.वि.स.हरू भौतिक पूर्वाधारका विकासका, शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, विद्युत, संचार, सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूको पहुँचको हिसाबले पछाडि छन् । प्राकृतिक साधन, स्रोत र सौन्दर्यताको हिसाबले यी क्षेत्रहरू अत्यन्त सम्भावना युक्त क्षेत्रहरू हुन् । यस क्षेत्रमा ६,०७२ मिटर अग्लो सिस्ने हिमाल, पुथा हिमाल, कस्तुरी, मृग, बाघ, डाँफे, मुनाल जस्ता वन्यजन्तुहरू तथा विश्वकै बहुमूल्य जीवनबुटी यार्सागुम्बु, चिराईतो, कटुकी, पाँचआँले लगाएतका १५० भन्दा बढी प्रजातिका जटिबुटीहरू पाइन्छन् । यस क्षेत्रमा वसोबास गर्ने मानिसहरूको मुख्य पेशा पशुपालन र कृषि उत्पादन हो भने सहायक पेशामा जीवनबुटी, तथा बहुमूल्य जटिबुटीहरू यार्सागुम्बु, चिराईतो, पाँचआँले, कटुकी, त्यसैगरी उनि- धागो, अल्लो आदि पर्दछन् ।

यस क्षेत्रका अधिकांश मान्छेहरू सिजनमा जीवनबुटी (यार्सागुम्बु) टिप्प जान्छन् भने अन्य समयमा घरेलु व्यवसाय र जटिबुटी संकलन गरी विक्री वितरण गर्ने गर्दछन् । आय स्रोतको हिसाबले जीवनबुटी (यार्सागुम्बु) जटिबुटी मुख्यरूपमा लिन सकिन्छ । यही पेशाबाट उनिहरूले १ वर्षलाई पुगे रकम पनि कमाउने गर्दछन् । उनीहरू आफ्नो मैकोटको यार्सागुम्बु विश्वकै सवैभन्दा उच्च गुणस्तरको भएको विश्वास गर्दै त्यसलाई संसारभर चीनाउन प्रयत्नरत छन् ।

पूर्वी रुकुमको जनजीवन र यासार्गुम्बु

यासार्गुम्बुस्थानीय समाजको लागि अवसर र चुनौतीको रूपमा रहेको छ । यासार्गुम्बुको संकलनसँगै नेपालका दुर्गम पहाडी क्षेत्रका जनताको नगद कारोबारका कार्यहरूमा बृद्धि हुँदै गएको पाइन्छ । यासार्गुम्बुको बढौदै गएको बजार प्रवर्धनसँगै दुर्गम क्षेत्रमा बसोवास गर्ने वासिन्दाको बाहिरी विश्वसगको सम्बन्धमा पनि विस्तार हुँदैछ । यसबाट आर्जन भएको आम्दानीले गाँस, वास, कपासका साथै शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति गर्न सहज भएको छ ।

त्यसैले यासार्गुम्बुको संरक्षणमा विभिन्न पक्षहरूको सहभागी हुनु अत्यन्तै जरुरी छ । सरकारको उपस्थितिका साथै यसको संरक्षणमा स्थानीय समुदायको सहभागि अत्यन्तै जरुरी छ। यासार्गुम्बुको संकलन, व्यापार र व्यवस्थापनमा ध्यान दिनु आवश्यक छ । विषेश गरि स्थानीय समुदायले परिपक्व नहुँदै यासार्गुम्बु टिप्पे कार्यलाई नियन्त्रण गर्नु पर्छ । सरकारको उपस्थिति राजश्व संकलन र अवैध कारोबारको नियन्त्रणमा जरुरी देखिएको छ । स्थानीय जनतालाई यासार्गुम्बुको बारेमा उपलब्ध वैज्ञानिक तथ्यहरूको बारेमा जानकारी दिने र संरक्षणका उपयुक्त विधिहरू पहिल्याउने कार्यमा सरकारी निकायहरूले अग्रसरता देखाउनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । डोल्पा जिल्लाले जिल्लास्तरीय यासार्गुम्बु व्यवस्थापन निर्देशिका जारी गरेको छ । तर, रुकुम जिल्लामा त्यो जारी हुन सकेको छैन ।

आवश्यक जानकारीको संकलन तथा वितरणको अभाव, स्रोतको अत्याधिक दोहन, यासार्गुम्बु पाईने बुकी पाटनहरूमा बढौदै गरेको मानव अतिक्रमण, बद्दो प्रदुषण, यासार्गुम्बुको अनियन्त्रित बजार संघन्त्र, जलवायु परिवर्तन, संरक्षण र सम्बद्धनमा वैज्ञानिक तथ्यहरूको अभाव, व्यवस्थापनमा सरकारी सयन्त्रको उपस्थितिको अभाव, भौगोलिक विकटता आदि जस्ता समस्याहरू यासार्गुम्बुको संरक्षण र बजार प्रवद्धनमा देखा परेका छन् । हालसम्म पनि कति क्षेत्रमा कति जनताद्वारा कतिमात्रामा यासार्गुम्बु संकलन गरिन्छ भन्ने आधारभूत तथ्यको जानकारीको अभाव देखिन्छ । त्यस्तै गरि यासार्गुम्बुको अन्तिम बजार केहि हो र यसको प्रयोग के मा गरिन्छ भन्ने बारेमा स्पष्ट जानकारीको अभाव रहेको छ ।

यासार्गुम्बुको दिर्घकालीन व्यवस्थापनको लागि त्यस क्षेत्रको संरक्षण गर्ने जिम्मा स्थानीय समुदायलाई हस्तान्तरण गरेर स्थानीय जनतालाई यासार्गुम्बुको जीवनचक्रको बारेमा जानकारी दिने, परिपक्व नहुँदै यासार्गुम्बु टिप्पे कार्य नियन्त्रण गर्ने, यासार्गुम्बु उत्पादन हुने ठाउँमा अन्य प्रजातिका बोट विरुद्धको प्रवेश रोक्ने, पर्यावरणीय विनाश न्यून गर्ने, चरणभूमीमा आगो लगाउने कार्यलाई बन्द गर्ने, यासार्गुम्बु अनियन्त्रित तवरले संकलन गर्ने कार्य नियन्त्रण गर्ने, अत्याधिक मानव अतिक्रमण रोक्ने जस्ता कार्यहरू अविलम्ब सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।

यासार्गुम्बु रुकुमको मैकोट, हुकाम, सिस्ने लगायतका अन्य धेरै क्षेत्रको लागि आम्दानीको प्रमुख स्रोत हो । कति जनताले यासार्गुम्बुबाट कति आम्दानी गर्ने गर्दछन् र त्यो आम्दानी केकस्ता कार्यमा खर्च हुन्छ भन्ने तथ्य परक जानकारी हालसम्म पनि उपलब्ध हुन सकेको छैन । त्यस्तै यासार्गुम्बुको दिर्घकालीन संरक्षणका उपायहरूको खोजि विभिन्न निकायबाट भैरहेको भएता पनि संरक्षणका उपर्युक्त विधिहरू के हुन् भन्ने विषयमा ति निकायहरू बीच मत भिन्नता रहेको देखन सकिन्छ । एकातिर त्यसको जनकारी राखिरहेका स्थानीय जनताको पहुँच नीति निर्मातासम्म पुग्न सकेको छैन भने नीति निर्माताहरूले स्थानीय जनतासँग भएको जानकारी हासिल

गर्न सकिरहेका छैनन् । तसर्थ, परम्परागत विधिबाट नै यासांगुम्बुको संरक्षण तथा प्रवर्धन भैरहेको छ ।

मैकोटको यासांगुम्बु सम्बन्धी सम्पूर्ण व्यवस्थापन यासा सिजन व्यवस्थापन समितिले गर्ने गर्दछ । यस समितिले प्रवेश शुल्क बापत मैकोट गाविसका बासिन्दालाई रु. १५०० र अन्य गाविसकालाई रु ३,००० र व्यापारीलाई रु १५००० शुल्क तोकेको छ । यस समितिले परिपक्व नहुँदै यासांगुम्बुको टिप्पे कायलाई नियन्त्रण गर्नुको साथै बुकी पाटनमा प्रबेश गर्ने दिन निश्चित गर्ने, संकलनका क्षेत्रहरू निर्धारण गर्ने, संकलन र व्यापार पुर्जि जारी गर्ने, शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने, अवान्चित क्रियाकलापलाई नियन्त्रण गर्ने आदि कार्यहरू गर्ने गर्दछ । यासांगुम्बुको व्यवस्थापनमा स्थानीय युवा कलबको सक्रिय सहभागिता रहने गर्दछ । रुकुम मैकोटमा रहेको पुपाल युवा कलब त्यो क्षेत्रको यासांगुम्बु संरक्षणमा सक्रिय भएर लागेको छ । हालका दिनमा यासांगुम्बु संकलन क्षेत्रमा नेपाल प्रहरीले पनि शान्ति सुरक्षा प्रदान गर्ने कार्यलाई विस्तार गर्दै गएको छ ।

प्रवेश शुल्कबाट भएको आम्दानीको धेरै हिस्सा यासा सिजन व्यवस्थापन समिति अन्तरगतको सुरक्षा समितिको रासनमा खर्च हुन्छ, बचेको आम्दानीले मैकोटका स्थानीय बासिन्दाहरूले सरकारी स्कूलमा PABSON को कोर्ष पढाइरहेका छन् । स्थानीय स्वास्थ चौकिमा आफैले आर्थिक व्यायभार बेहोर्ने गरि स्वस्थ्यकर्मी थपेका छन्, स्थानीय बाटोघाटोको निर्माण र खानेपानीको व्यवस्थापन गरेका छन् । यसपलि देखि बाकि भएको केहि रकम जिल्ला विकास समितिलाई दिने निर्णय गरेका छन्, जसको कारणले जिल्ला र गाविस बीचको समन्वयमा बृद्धि हुन सकोस् । संकलन क्षेत्र निर्धारण गर्ने, आवश्यक सूचनाको संकलन तथा वितरण गर्ने, संकलन समय, क्षेत्र तथा मात्राको बारेमा वैज्ञानिक जानकारी स्थानीय जनतालाई प्रदान गर्ने, यासांगुम्बुको वैज्ञानिक तरिकाले सुकाउने र प्याक गर्ने, बजार संयान्त्रलाई प्रभावकारी अनुगमन तथा नियन्त्रणद्वारा व्यवस्थित गर्ने, स्थानीय स्रोतमा स्थानीय जनताको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने जस्ता कार्यहरू तुरन्त गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

यासांगुम्बुको संरक्षण तथा प्रवर्धन सम्बन्धी आवश्यक जनकारीको अभावका कारणले त्यस विषयमा कार्य गरिरहेका स्थानीय तथा केन्द्रीय निकाय बीच यासांगुम्बुको संरक्षण तथा बजार प्रवर्धनका विषयहरूलाई लिएर विभिन्न अन्यौलताहरू देखा पर्ने गरेका छन् । स्थानीय समुदाय र केन्द्रीय निकाय बीच समन्वयको अभावका कारणले लागू भैरहेका नीति तथा कार्यक्रमहरू प्रभावकारी हुन सकिरहेका छैनन् । सरकारी निकायको उचित दिशानिर्देशनको अभाव र त्यस क्षेत्रको भौगोलिक विकटताको कारण गैरसरकारी संस्थाहरू त्यस क्षेत्रमा कार्य गर्न तत्व र देखिँदैनन् । लाइसेन्स तथा संकलन पुँर्जि विना यासांगुम्बुको कारोबार गर्न निषेध गरिएको छ । स्थानीय जनताहरूलाई यासांगुम्बु सम्बन्धी नियम कानूनको बारेमा स्पष्ट जानकारी नहुँदा यासांगुम्बुको अवैध कारोबारले फस्टाउने मौका पाएको छ । यासांगुम्बुको संकलनको समयमा ढन्दका घटनाहरू निरन्तर रूपमा घटिरहेका हुन्छन्, त्यँहा उपस्थित व्यापारी तथा संकलकहरूलाई पूर्ण सुरक्षाको अनुभूति हुने वतावरणको सृजना हुन सकेको छैन ।

यासांगुम्बुको खपत राष्ट्रिय बजारमा हुँदैन तसर्थ यसको उचित मूल्य प्राप्त गर्नको लागि अन्तर्राष्ट्रिय बजारका प्रकृयाहरू बुझ्नु पर्ने हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रियबजारको जानकारीको अभावमा यासांगुम्बुको मूल्यमा कसरी उताव चढाव हुन्छ भन्ने बारेमा स्थानीय समुदायलाई जानकारी प्रदान गर्न सकिएको छैन । जसको कारणले संकलक, स्थानीय व्यापारी, काठमाडौं केन्द्रित व्यापारी र चीनका व्यापारी बीचको ठूलो मूल्य अन्तर रहेको पाइन्छ ।

बजारको जानकारीको अभावमा स्थानीय संकलकहरूले यासागुम्बु सस्तो मूल्यमा बेच्न बाध्य छन् । केहि समय भण्डारण गर्न सकेमा केहि बढी मूल्यमा यासागुम्बु बेच्न सकिन्छ तर, सुरक्षा तथा बजारमा पहुचको अभावका कारणले भण्डारण गर्ने कार्य न्यून मात्रामा हुने गरेको छ ।

यासागुम्बुको संकलन हुने क्षेत्रमा बैंक, वित्तीय संस्था तथा सहकारीको उपस्थिति न्यून रहेको छ । जसको कारणले स्थानीय जनतामा यासागुम्बुबाट भएको आम्दानीलाई बचत गर्ने अभ्यासको कमी रहेको देख्न सकिन्छ । बचत गर्ने संयन्त्रको अभावमा यासागुम्बुबाट भएको आम्दानी जुवातास, जाँडरकसी र वेश्यावृति जस्ता असामाजिक कार्यमा खर्च हुने संवेदनशील अवस्था देखा परेको छ ।

जनचेतनाको अभाव तथा यासागुम्बु संकलनमा हुने प्रतिस्पर्धा र कलिलो यासागुम्बुको उच्च मूल्य हुनाको कारणले यासागुम्बु परिपक्व नहुँदै टिप्पे कार्य हुने गरेको छ । यसले यासागुम्बुको पुनःउत्पादनमा नकारात्मक असर पार्दछ । यस्ता कार्यहरूले गर्दा यासागुम्बुको उत्पादन, दिन प्रतिदिन घट्दै गएको पाइन्छ । त्यस्तै जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक प्रभावको कारणले पनि यासागुम्बुको उत्पादन दिन प्रतिदिन घट्दै गएको छ । जलवायु परिवर्तन अनूकूलनका प्रयासहरू नहुने हो भने यासागुम्बुको उत्पादनमा अझै कमी आउने सम्भावनाहरू देखिएका छन् ।

सरकारका विभिन्न निकायहरूद्वारा यासागुम्बुको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनमा विभिन्न प्रयासहरू भैरहेका छन् तर सरोकारवाला निकाय र स्थानीय समुदाय बीचको समन्वयको अभावका कारण ति प्रयासहरू पूर्ण रूपमा सफल हुन सकिरहेका छैनन् ।

यसागुम्बाको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनमा देखिएका यस्ता समस्याहरूको समाधान गर्दै यासागुम्बुको दिर्घकालीन संरक्षण तथा उपयोगलाई सुनिश्चित गर्न बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रमको सहयोगमा ग्रामीण युवा सरोकार केन्द्र रुकुमले 'रुकुम जिल्लाको उत्तरी क्षेत्रका जनजातिको जीवनस्तरलाई प्रोत्साहन गर्न यासागुम्बुको संरक्षण' नामक कार्यक्रम सञ्चालन गरेको थियो ।

यासांगुम्बुको संरक्षणका चुनौतीहरू

पृष्ठभूमि

नेपाल सरकारले यासांगुम्बुलाई अनुसन्धान तथा व्यवस्थापनका लागि प्राथमिक सूचीमा राखेको छ। जथाभावी हुने अति सङ्कलनले गर्दा यो प्रजाति लोप हुँदै गएको हुनाले यसलाई संरक्षणको प्राथमिक सूचीमा राख्नुपर्ने भनाई कतिपय विशेषज्ञहरूको रहेको पाइन्छ। उमेर नपुँदै अथवा ‘एस्की’ कोशिकाहरू पाकेर बीजाणुहरूको बिक्षेपण हुनुभन्दा पहिले गरिने सङ्कलनलाई यासांगुम्बुको दीगो व्यवस्थापन तथा संरक्षणको मुख्य चुनौतीका रूपमा लिइन्छ। प्राकृतिक अवस्थामा याचांगुन्बु जतातै उच्च हिमाली खर्कहरूका सीमित ठाउँहरूमा दुलर्भ रूपमा छरिएर रहेको हुन्छ, जसले गर्दा यसलाई सजिलै भेड्हाउन सकिँदैन। तर, सङ्कलनका समयमा बाह्य ठाउँहरूबाट चोरी-छिपी वा खुल्ले आम हजारौंको सझख्यामा उच्च हिमाली खर्कहरूमा आउने मानिसहरूले गर्दा यसको सङ्कलनमा प्रतिस्पर्धा हुन गई समय नपुँदै यो दुसीको सङ्कलन हुने गरेको पाइएको छ। तथापि, संक्रमित लार्भा र दुसी अन्तमा मरेजाने हुनाले पूर्णरूपले परिपक्व भएको याचांगुन्बु उपयुक्त समयमा सङ्कलन गर्दा यसको उपलब्धतामा कुनै नगर्न्न असर नपर्ने कुरा हालै गरिएको अध्ययनहरूले देखाएको छ। वसन्त ऋतुको अन्त्यतिर वा वर्षायामको सुरुतिर यसको वार्षिक जीवनचक्र समाप्त भएपछि यी दुवै दुसी र लार्भा कुहिएर जान्छन्।

यसको दीगो संरक्षणका अन्य चुनौतीहरूमा वासस्थानको विनाश, डढेलो, इत्यादि पनि पर्दछन्। सङ्कलनका समयमा मानिसहरूको बद्दो चापले गर्दा उच्च हिमाली खर्कहरूमा नकारात्मक वातावरणीय असरहरू परिहेको छ। यासांगुम्बु सङ्कलनले निम्त्याएको वातावरणीय समस्याहरूमा काठ-दाउराको लागि जथाभावी हुने उच्च हिमाली वन-जड्गलको फडानी, प्लाष्टिक तथा अन्य फोहोरहरूबाट हुने वातावरण प्रदुषण, बाह्य मानिसहरूको बद्दो चापले गर्दा स्थानीय सामाजिक-साँस्कृतिक-आर्थिक मूल्यमान्यतामा अतिक्रमण इत्यादि पर्दछन्।

संरक्षणको अवस्था

यासांगुम्बु पाइने विभिन्न ठाउँमा स्थानीयले आ-आफ्नो योजनाअनुसार सिजनमा व्यवस्थापन समितिहरूको निर्माण गरी त्यस मार्फत संकलन र व्यापार लगायतका तत्काल आईपर्ने समस्या सामाधानका लागि व्यबस्थापनका नियमहरू बनाएर लागू गर्दै आएका छन्। यस कार्यका लागि यासांगुम्बु संकलक तथा व्यापारीहरूबाट प्रवेश शूल्क लिई व्यबस्थापनमा लाग्ने खर्च व्यहोर्ने गरिन्छ। कतिपय ठाउँमा व्यवस्थापन खर्च गरी बाँकी रहेको प्रवेश शुल्कलाई स्थानीय विकासका काममा समेत प्रयोग गरिएको देखिन्छ।

यासांगुम्बुको संरक्षणमा देखिएका चुनौतीहरू

१. जनचेतनाको अभाव
२. सरकारी/गैरसरकारी संयन्त्रको कमजोर उपस्थिति

३. सुरक्षा रणनीतिको अभाव
४. सरोकारवाला निकायहरू बीच समन्वयको अभाव
५. भौगोलिक विकटता
६. सशस्त्र द्वन्द्वको तुष बाँकी रहनु
७. यासागुम्बु संकलन क्षेत्रमा हुने विकृतिहरू
८. यासागुम्बुको उत्पादनमा कमी

१. जनचेतनाको अभाव

त्यहाँ मुख्य समस्या भनेकै जनचेतनाको अभाव हो । न्यून शैक्षिक अबस्था पनि एक प्रमुख कारण हो । वैज्ञानिक तथ्यहरूको अभाव, अध्ययन अनुसन्धानको अभाव, त्यस्तै गरि संरक्षणका विधिहरूको जानकारीको अभावले पनि ठूलो असर पार्छ । त्यहाँका समाजमा व्याप्त भ्रमले पनि जनतालाई नयाँ कुरा सिक्नबाट बञ्चित गरिरहेका छन् । स्थानीय वास्तविकटा हेर्ने हो भने त्यहाँका केन्द्रमा भएका सूचनाहरू बीचको दूरी पनि धेरै छ । त्यहाँ सञ्चार माध्यमहरूले पनि प्राथमिकतामा राख्न सकेका छैनन् । स्थानीय समुदायलाई आफ्नो अधिकार तथा कर्तव्य पालनको जानकारीको समेत अभाव छ । राज्यले स्थानीयस्तरमा तय गरेका नीति नियमहरूको जानकारी त्यहाँका मानिसहरूलाई छैन । यासागुम्बुको संरक्षणबारे जनचेतनाको उत्तिकै अभाव छ ।

२. सरकारी/गैरसरकारी संयन्त्रको कमजोर उपस्थिति

विभिन्न सरकारी/गैरसरकारी संयन्त्रको अनुपस्थितिवा कमजोर उपस्थितिका कारण त्यहाँका मानिसहरू अनौपचारीक संयन्त्रको भर पर्ने पर्ने अवस्था छ । सरकारी अनुगमनको अभावका कारण सरकारी कामकाजमा विभिन्न किसिका समस्याहरू देखापरेका छन् । नयाँ प्रविधिहरूका विकास हुन नसक्नुका कारण त्यहाँका जनताहरूलाई स्थानीय प्रविधिमा निर्भर रहनु पर्ने बाध्यता छ । स्थानीय निकायहरू जन प्रतिनिधिविहीन हुनु परेको छ । त्यस्तै गरि सरकारी निकायहरूको अभावका कारण स्थानीय समुदाय बीच आपसि मन मुटाव भइरहन्छन् । यासाको व्यापारमा व्यापारी सिन्डीकेट कायम रहि रहनु पनि अर्को समस्या हो ।

३. सुरक्षा रणनीतिको अभाव

त्यहाँ सुरक्षा संयन्त्रको अतन्तै कमजोर उपस्थिती छ । अवैध हातहतियारहरूको नियन्त्रण हुन सकेको छैन । सुरक्षाको लागि स्थानीय अनौपचारिक संयन्त्रको भर पर्नु पर्ने बाध्यता छ । त्यहाँका संगठित अपराधिक समूहहरूको गतिबिधीहरू नियन्त्रण गर्न सकेका छैनन् । सुरक्षा व्यवस्थापनमा अत्याधिक खर्च भएता पनि सहि रूपमा सुरक्षा व्यवस्था हुन सकेको छैन । अहिले सम्म चोरी पैठारी रोक्ने कार्यमा सफलता हासिल गर्न नसक्नु नै त्यहाँको सुरक्षा व्यवस्थाको मूल्य कमजोरी हो ।

४. सरोकारवाला निकायहरूबीच समन्वयको अभाव

ती ठाँउहरूमास्पष्ट ऐन कानून तथा नीतिको अभावका कारण सरकारी निकायहरू बीच नै काम, कर्तव्य र अधिकार क्षेत्रको बारेमा स्पष्ट धारणा हुन सकेको छैन । सरकारी रगैरसरकारी क्षेत्रमा मौनता छ । राम्रो कारवाही कैतै छैन । नागरिक समाजको क्रियाशिलताको अभाव छ । निकायहरू बीच आपसी समझदारी छैन । यासागुम्बु

लगायत अरू विभिन्न जडिबुटी र प्राकृतिक श्रोतहरूको संरक्षणमा क्रियाशील निकायलाई प्रोत्साहनको कमी छ ।

५. भौगोलिक विकटता

भौगोलिक विकटतात्यँहाको मूल समस्या हो । त्यँहा कतिपय स्थानहरूमा अझै पनि यातायातका सुविधाहरूको पहुँच पुग्न सकेका छैनन् । केन्द्र तथा सदरमुकाम देखी यासागुम्बु पाइने बुकी पाटनसम्मको लामो दुरी छ । त्यसैले खर्च बोधिलो बन्न, संचारको पहुँच नपुग्नु, मालसामानहरू सजिलै ढुवानी नहुनु त्यँहाका जटिल विषय हुन् । त्यँहाको प्रतिकूल मौषम अनि विभिन्न प्राकृतिक प्रकोप पनि संरक्षण अवरोधको अर्को मूल कारण हुन् ।

६. सशस्त्र द्वन्द्वको तुष कायम रहनु

विगतको सशस्त्र द्वन्द्वको तुष त्यहाँ अझै पनि कायमछ । मानिसहरू बीचशंका, उपशंका छन् । समुदाय समुदाय बीच आपसी अस्वस्थप्रतिसोधात्मक भावना अझैपनि छ । हात हातियारहरूको दुरूपयोग भएका घटनाहरू अझै सुनिन्छन् । यासागुम्बुको पाटनका थुप्रै अप्रिय घटनाहरू घटिरहन्छन् । यसको संरक्षणका लागि त्यँहाका प्रतेक जनताहरूलाई मनोबैज्ञानिक परामर्शको आवश्यकता छ ।

७. यासागुम्बु संकलन क्षेत्रमा हुने विकृतिहरू

यासागुम्बु संकलन क्षेत्रमाविभिन्न विकृतिहरू छन्, जस्तै: आपसी लडाँइ, भै-भगडा, वादविवाद र आपसी खिचातानी, अत्याधिक जाँड रक्सी सेवन, जुवा तास तथा अन्य कूलतहरू, चोरि, डकैती, लुटपाट, रोयल्टी तथा प्रवेश शुल्कमा हुने विवाद, व्यापारीहरू बीच अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाका कारण हुने विवाद, व्यक्तिगत भक्तै भगडा, यौनजन्य विकृतिहरू संकलन क्षेत्रमा अव्यवस्थित व्यवस्थापन आदि । यी विकृतिहरूले गर्दा त्यहाँको जनजीवनलाई अत्यन्त असरपरेको छ ।

८. यासागुम्बुको उत्पादनमा कमी

यासागुम्बाको उत्पादनको परिणाममा हास आउनुका कारणहरू धेरै छन्, जस्तै: मानवीय अतिक्रमण, जलवायु परिवर्तन, बढ्दो प्रदुषण, अव्यवस्थित तथा अनियन्त्रित चरिचरण, आगलागी, अव्यवस्थित संकलन र ढूवानी आदि । यी विभिन्न कारणहरूले गर्दा दिनप्रतिदिन रुकुममा मात्र नभएर नेपालका विभिन्न क्षेत्रहरूमा यासागुम्बाको उत्पादनमा अत्यन्तै मात्रामा हास आउन थालेको छ ।

यासागुम्बु संकलन र व्यवस्थापनबाट सिर्जित समस्याहरू

यासागुम्बाको सङ्कलनका समयमामानिसहरूको बढ्दो चापले गर्दा उच्च हिमाली खर्कहरूमा नकारात्मक वातावरणीय असरहरू परिहेको छ । यसको सङ्कलनले निम्त्याएको वातावरणीय समस्याहरूमा काठ-दाउराको लागि जथाभावी हुने उच्चहिमाली वन-जङ्गलको फडानी, प्लाष्टिक तथा अन्य फोहोरहरूबाट हुने वातावरण प्रदुषण, बाह्य मानिसहरूको बढ्दो चापले गर्दा स्थानीय सामाजिक-साँस्कृतिक-आर्थिक मूल्यमान्यतामा अतिक्रमण पार्दछन् ।

त्यस्तै गरी सुदुर र मध्य पश्चिम हिमाली जिल्लाहरूमा यार्चागुम्बा संकलन क्रममा वन्यजन्तु संकटमा परेको देखिन्छ । विगत केहि वर्षदेखि यार्चागुम्बाको बढि संकलन हुन नसकदा संकलकहरूको ध्यान वन्यजन्तुको शिकार गरि विक्री गर्नमा गएको पाइन्छ । विभिन्न क्षेत्रका स्थानीयहरूको अनुसार वन्यजन्तुको चोरी शिकारको संजाल बढेको छ । पाटन क्षेत्रमा जुवा तास खेलका साथै स्थानीय र आयातित विषाक्त मदिरा सेवनको संस्कृति बसेको पाइन्छ । साथै यौन फि, हंसाका घटना पनि बढेका छन् । वर्षेनी लुटपाटका घटनाहरू बढ़दै गएका छन् । कुटपिट देखि लिएर हत्याकाण्ड जस्ता घटनाहरू पनि धेरै हुन्छन् । उच्च भेगमा संकलक जाने हुँदा लेक लागेर बिरामी हुने र आवश्यक उपचार नपाएर ज्यान समेत जाने गरिन्छ । त्यस्तै गरि संकलकको अपेक्षा गरे अनुसार यासांगुम्बु नपाइँदा संकलकहरू घरको ऋण चुक्ता गर्ने र वर्षभरि पारिवारिक जिविकोपार्जनका लागि आवश्यक आर्थोपार्जन नभएर मानसिक तनाब बढने हुन्छ ।

यासांगुम्बा सङ्कलनमासाना साना बाल बच्चालाई समेतलगाउने चलन छ । त्यसैले तिनिहरूको शिक्षामा समेत हानी हुन थालेको छ । संकलनको बेला विद्यालयनै सुनसान हुन्छ । त्यसले गर्दा उनीहरूको अध्ययनमा नकरात्मक प्रभाव पर्न थालेको छ । त्यस्तै गरि त्यहाँको वातावरणमा पनि ठूलो नकरात्मक असरहरू देखा पर्न थालेका छन् । संकलन क्षेत्रमा फोहर बढेको छ । इनधनको लागि दाउरा उपयोग बढेकोले वन विनाश हुँदै गइरहेको छ । चौरीले चर्ने खरकका धाँस मर्ने अवस्था सृजना हुने र धाँसको अभावका कारण चौरी मर्ने गरेको भन्ने कुरा समेत आएको छ ।

यासांगुम्बुको व्यापारले स्थानीय जनजीवनमा पारेको असर

स्थानीयबासिन्दाहरूमा आफ्नो पुख्यौली पेशा खेतीपाती छोडेर यासांगुम्बुको भरमा बाँचे प्रवृत्ति हुर्किदै गएको छ । स्थानीय उत्पादनमा कमी आउन थालेको देखिन्छ । जथाभाबि फोहोर थुप्रिदा क्याम्पिङ्ज त्रियाकलापहरूमा दुरुपयोग गर्दा समाजिक आचारसंहिता भद्रकिदै गएको छ । जस्तै : जाँड रक्सी, जुवा तास, लडाँड भगडा, वादविवादका साथै अन्य कूलतहरू आदि । बुकी पाटनहरूमा हुने गुण्डागर्दीका असुरक्षा र अनैतीक कार्यहरू बढ़दै गएका छन् । संकलक तथा व्यापरीहरूबिच अस्वस्थ प्रतिशप्द्धा हुँदा चोरी डकैतीजस्ता अपराधजन्य घटनाहरूमा बृद्धि हुदै गएको छ ।

यासागुम्बु र वातावरण /जलवायु परिवर्तन

वातावरण / जलवायु परिवर्तन

पृथ्वीको वायुमण्डलमा सौर्य शक्तिको सञ्चितिमा महत्त्वपूर्ण परिवर्तन आई पृथ्वीको तापक्रम, वर्षा, हावाहुरी तथा जलवायुका अन्य अवयवहरूमा महत्त्वपूर्ण परिवर्तन आउनुलाई वातावरण /जलवायु परिवर्तन भनिन्छ ।IPCC(2007) (का अनुसार विगत १०० वर्षमा पृथ्वीको सतहको वायुको तापक्रम औसत ०.७४ डिग्री सेल्सियसले वृद्धि भइरहेको छ । सो वृद्धिदर हाम्रो जस्तो हिमालय क्षेत्रमा अभ बढि छ । मौषम विज्ञान विभागले गरेको अध्ययन अनुसार नेपालको अधिकतम तापक्रम ३२ वर्षमा १.८ डिग्री सेल्सियसले बढेको छ । यसअनुसार नेपालको औसत तापक्रम ०.०६ से . प्रतिवर्षका दरले वृद्धि भइरहेको छ । हिमालय क्षेत्रमा भने यसको दर भन् धेरै छ ।

यसका मुख्य कारणहरू

मानवद्वारा सिर्जित हरित गृह ग्याँसहरू (Green House Gases) मुख्यतः कार्बन डाइअक्साइड (CO₂), मिथेन (CH₄), नाइट्रोजन अक्साइड (N₂O), SF₆, HFCS, CFCS आदि । सन् १७५० पछिको मानव गतिविधिका कारणले वायुमण्डलमा कार्बनडाइअक्साइड, मिथेन र नाइट्रोजन अक्साइडको मात्रामा उच्च वृद्धि भएको छ । कार्बन डाइअक्साइडको मात्रा औद्योगिकिरण पूर्व २८० पि.पि.एम्. थियो भने सन् २००५ मा बढेर ३७९ पि.पि.एम्. पुगेको छ ।

यी ग्याँसहरूका मूख्य कारकहरू

- प्राकृतिक स्रोत र ऊर्जाको दुरुपयोग,
- यातायातका साधनहरूको वृद्धि,
- वनफडानी र अत्यधिक भू-उपयोग,
- कृषि र कलकारखानाको अत्यधिक उत्पादन,
- मरेका वस्तुभाउको अव्यवस्थापनबाट हुने मिथेन उत्सर्जन,
- अवैज्ञानिक कृषि अभ्यास र भू-क्षय,
- वनजडालमा लगाइने डढेलो र अत्यधिक चरि चरन,
- प्राकृतिक स्रोत-साधनको विनाश,
- रुण भौगोलिक अवस्था र प्राकृतिक प्रकोपहरू,

- अत्यधिक जनसङ्ख्या बृद्धि,
- गरिवी (गरिबीका कारणले मानिसहरूलाई मुख्यत प्राकृतिक स्रोत र साधनमा नै आश्रित रहन बाध्य हुन्छ) ,
- अब्यवस्थित शहरीकरण,
- हानिकारक फोहरमैला र प्रदुषण,
- आनंदिक शक्तिहरूको अब्यवस्थित तथा अत्यधिक प्रयोग आदि ।

यसका प्रमुख असरहरू

- वायु तथा समुद्रको औसत तापक्रममा बृद्धि,
- मौषम परिवर्तन हुनु, गर्मी तथा तापक्रम बढने,
- हिमालका हिँड़ पालने, हिमताल विस्फोटन हुने,
- विश्वव्यापी रूपमा हिँड़ पालने,
- समुद्री सतह बढने,
- अनियमित वर्षा हुनु, अल्प बृष्टि, अना बृष्टि,
- बनस्पती एवम् बन्यजन्तुहरूको स्थानान्तरण ,
- पारिस्थितिकीय प्रणालीमा परिवर्तन,
- कृषि उत्पादनमा कमी,
- नयाँ किसिममा भार र बोटविरुवाहरूको संक्रमण,
- बोटविरुवाहरूको जीवनचक्र तथा जीवनप्रक्रियामा आमुल परिवर्तन आउनु,
- स्थानीय बोटविरुवाहरूको लोप हुनु,
- तापक्रमसँगै विभिन्न रोग, किरा र किटाणुहरूको बृद्धि हुनु,
- माटोको उर्वरा शक्तिमा हास आउनु,
- भू-क्षय तथा भूमि मरुभूमिकरण हुँदै जानु,
- बाढि, पाहिरो, सुनामी जस्ता प्राकृतिक प्रकोपहरू बढ्नु,
- हानिकारक सौर्य किरणहरूका कारण जीवमा विभिन्न किसिमका रोगहरू देखा पर्नु,
- यसले गर्दा जीव तथा मानिसका जनजीवनमा ठूलो असर पर्छे ।

यार्सागुम्बुमा वातावरण परिवर्तनको मूख्य असर

- वातावरणको परिवर्तनले यार्सागुम्बुको वास्तविक वासस्थानमा ठूलो असर पर्छे ।

- यसको स्थानान्तरण हुने प्रवल सम्भावना छ ।
- विषेशगरि यसको स्थानीय अनकुलनमा असर पार्न थालेको छ ।
- यसको पारिस्थितिकीय प्रणालीमा ठूलो असर पर्छ ।
- वातावरणको परिवर्तनले गर्दा चिसो ठाउँमा पनि गर्मी हुने र समयमा पानी नपर्ने, हिउँ नपर्ने जस्ता समस्याले यार्सागुम्बुको उत्पादनमा धेरै कमी देख्न थालेको छ ।
- त्यस्तै गरि नयाँ किसिममा भार र बोटविरुवाहरू देखा पर्न थालेका छन् । जसले गर्दा यार्सागुम्बुकै अस्तित्वमा ह्लास आउन सक्छ ।
- त्यतिमात्र नभएर नयाँ किसिमका बोटविरुवासँगै थुप्रै किसिमको रोग, किरा र किताणुहरू बद्नाले यार्सागुम्बुको गुणस्तर घट्न जान्छ ।
- मुहाँउदो वातावरण एवम् मौषम भएन भने, दुसीलाई मात्र नभएर यसको प्रमुख श्रोत पुतलीलाई नै धेरै नराम्रो असरहरू पर्न सक्छन् ।
- यसलाई चाहिने आहार मासिन सक्छ, र यसलाई चाहिने वासस्थान परिवर्तन हुन सक्छ ।
- यसको समेत लोप हुन सक्छ र प्रमुख श्रोत पुतली नै लोप भयो भने यसमा पुर्नतया आश्रित दुसीलाई उतिकै असर पर्छ ।
- त्यस्तै गरि वातावरणको परिवर्तनले गर्दा यार्सागुम्बुको जीवनचक्र नै परिवर्तन हुन सक्छ ।
- समयमै कोर्डिसेप्स दुसीका बिउले लार्भालाई संक्रमण गर्न नपाए सबै लार्भा पुतली हुन्छ र यार्सागुम्बुको समयमै वित्तिजन हुन पाउँदैन ।
- यसरी वास्तविक जीवनप्रक्रिया नै परिवर्तन भयो भने उचित उत्पादन पनि हुन सक्दैन ।
- यसरी यार्सागुम्बुको उत्पादन कम हुँदै जाने हो र यसको समयमै संरक्षण भएन भने यसको लोप हुने सम्भावना निश्चित छ ।
- त्यसैले यसको दीगो संरक्षण र उचित प्राबधन हुनु अति जरुरी छ ।

यार्सा सिजन व्यवस्थापन समिति रान्मा मैकोट, रुकुमको कार्यनीति र संरचना बारे एक अध्ययन

पृष्ठभूमि

रान्मा मैकोट, रुकुम जिल्लाको एकदमै विकट पातन (घाँसेमैदान) क्षेत्र हो । यो क्षेत्र रुकुम र डोल्पा जिल्लाको सिमानामा पर्छ र यहाँ नै संसारको विशिष्ट श्रेणीको यार्सागुम्बु पाइन्छ । तर सरकारी संघसंस्थाहरूको कमीले गर्दा त्यहाँका स्थानीय जनता आफै अनौपचारिक सभा समितिबाट त्यहाँको पातन र यार्सागुम्बु टिप्पे सिजनको व्यबस्थापनको जिम्मा लिएका छन् । रान्मा मईकोटको सो समितिको नाम रहेको छ, यार्सा सिजन व्यबस्थापन समिति ।

पुर्पाङ्ग, जउला भञ्ज्याङ्ग, गुडाङ्ग, पानिदाल, कुन्दला, ब्रेशकुवा, फुलबारी, बिखण्ड, अजमिरा, उला र अन्तिम कुन्दला रान्मा मैकोटको प्रमुख घाँसेमैदानहरू हुन् । ति पातनहरू तिन बिभिन्न रुठहरूबाट पुग्न सकिन्छ । ति मध्ये एउटा रुठ रान्मा मैकोटबाट दुले, सिम्खोला, पुपाल र अजमिरासम्म जानसकिन्छ । अर्को, रुठ तिङ्गयाङ्गबाट, न्यूरेखोला र पुर्पाङ्गसम्म जान्छ । त्यस्तै गरि, अर्को रुठ जउला भञ्ज्याङ्गबाट मझीलासम्म पुग्छ ।

त्यहाँको संरचना

यार्सागुम्बु टिप्पे सिजनको केहि महिना अगाडि गाउँमा थुप्रै अनौपचारिक सरसल्लाहरू हुन्छन् । यार्सा सिजन व्यबस्थापन समिति बन्न गाउँको प्रत्येक वडाहरूबाट मानिसहरूको भेला हुन्छ । वार्डस्तरको मिटिङ्गमा गाउँका जिम्मेवार व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व हुन्छ । त्यस्बाट छानिएका प्रतिनिधिहरू गा. बि. स. स्तरको मिटिङ्गमा भेला हुन्छ । सो गा. बि. स. स्तरको मिटिङ्गमा मूख्य मूख्य थुप्रै विषयवस्तुहरूको छलफल हुन्छ । त्यस्का मूख्य विषयवस्तुहरू भनेका प्रवेश शुल्क, सुरक्षा समिति बनाउनु, सुरक्षा समितिको लागि गाँस र बासको व्यबस्था, क्याम्पिङ्गको लागि उचित ठाउँहरू मिलाउनु आदि हुन् । समितिको मान्छेका लागि गाउँका प्रत्येक वडाहरूबाट आएकाहरू गाउँपालिकाको कार्यालयमा भेला हुन्छन् । यस समितिको छलफलबाट सिजन व्यवस्थापन समितिको प्रतिनिधिहरू छानिने व्यवस्था रहेको छ । स्थानीय युवा क्लबहरूले सो व्यबस्थापन समिति बन्न ठूलो मद्दत पुऱ्याइरहेका छन् । ति क्लबहरूमा पूपाल युवा क्लब, नास्पा युवा क्लब, तातोपानि युवा क्लब, सुनदह युवा क्लब र जउला भञ्ज्याङ्ग युवा क्लब हुन् ।

रान्मा मैकोटको सिजन व्यवस्थापन समितिको नाम यार्सा सिजन व्यवस्थापन समिति हो । यो समिति एक वर्षको यार्सागुम्बु टिप्पे सिजनको व्यबस्था गर्नका लागि एउटा अनौपचारिक समिति हो । अन्तमा थुप्रै छलफलहरूबाट अन्तिम निष्कर्ष निकालिन्छ । एकचोटि निष्कर्ष भएपछि त्यसको पालना गर्नु अनिवार्य हुन्छ । यो समिटि भित्र

सबै जात, बर्ग, र राजनीतिक Strata सम्लग्नछन् । तर यस्मालौङ्क समलोचना छैन । समितिका सबै सदस्यहरू पुरुष छन् । समितिको अध्यक्ष अनुभव र योग्यताको आधारमा छानिन्छ । हालका यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष श्री नन्द जित पुन आफू अध्यक्ष हुन इच्छुक नभएको बताउँछन् । तर उनीसँग अरू उपाय छैन र गाउँको यार्सागुम्बु टिप्पे सिजनको व्यबस्था गर्नु उनको जिम्बेवारि पनि हो । यस वर्ष यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिमा २७ सदस्यहरू छन् ।

रान्मा मैकोटको इलाका प्रहरी कार्यालयका सब इन्सपेक्टर जे.बि.बुढा भन्छन् कि ति ठाउँमा सुरक्षा व्यबस्था गर्न ज्यादै गाहो छ । प्रहरी परिचालनका लागि प्रयाप्त जनशक्तिको अभाव छ । त्यहाँ अत्याधिक मात्रामा माधक पदार्थ सेवन हुन्छ । त्यसैगरी त्यहाँ संचार र यातायातको अभावका कारण सरकारी सुरक्षा निकायहरूलाई बाढा पुगेको छ । उनका अनुसार उनिहरू यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिसँग मिलेर ति पाटनमा सुरक्षा व्यबस्था गर्दैछन् ।

यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिका कार्यहरू

यो समिति अनौपचारिक भएपनि यसले बिभिन्न औपचारिक सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग मिलेर यार्सागुम्बु टिप्पे सिजन व्यवस्थापन गर्ने कामहरू गर्दैछन् । यो समिति सरकारीसंस्थाहरू जस्तै जिल्ला बन कार्यालय, जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समिति, र प्रहरी कार्यालयसँग मिलेर आफ्नो काम सञ्चालन गर्दैछन् । त्यस्तै गरि गैरसरकारी संस्थाहरूजस्तै ग्रामीण युवा सरोकार केन्द्र, रुकुमसँग मिलेर पनि काम सञ्चालन गर्दैछन् । यो समितिले अरू छिमेकी पातनहरू जस्तै मझपाल र सहताराका सिजन व्यबस्थापन समितिहरूसँग गैरकानुनी धन्दा रोकन विभिन्न छलफलका कार्यक्रमहरू गर्ने गर्दैछन् । यस्का निर्णयहरू लौकतान्त्रिक र सम सामयिक रूपमा लिन्छन् । मूख्य निर्णयहरू कुनै केसमा भने अध्यक्षले निर्णय लिन्छन् ।

यार्सा सिजन व्यबस्थापन समितिले यार्सागुम्बु टिप्पे सिजनको सम्पूर्ण व्यवस्थापनको कार्यहरूमा ध्यान् पुर्याउछन् । यो समितिले मूख्यतया झैंझगडा मिलाउने र प्रवेश शुल्क लिने जस्ता कामहरू गर्दैछन् । झैंझगडा बिसेश गरि यार्सागुम्बु टिप्पे र यस्का व्यापारीहरू बिच हुने गर्दै । यस्को समाधानका लागि बिभिन्न व्यवस्थापन समिति र सम- समितिहरूले थ्रैपै नीति नियमहरू बनाएका छन् । केहि वर्ष अगाडि त्यहाँ लुतमार, चोरी, डकैती जस्ता अपराधहरू धेरै हुने गर्थ्यो तर ति अहिले केहि मात्रामा कम भएका छन् ।

यहाँको व्यवस्थापन समितिले बाहिरकाहरूलाई स्वं एकल रूपमा व्यापार गर्न निषेध गरेको तिन वर्ष भयो । यस्तो निषेध यार्सागुम्बु व्यापारमा मात्र नभइ होटल व्यवसाय, पसल, सिनेमा सेन्टर र क्यासिनो व्यवसायहरूमा पनि लगाइन्छ । बाहिरकाहरूले त्यहाँ व्यवसाय गर्न रान्मा मैकोटकै एउटा स्थानीय व्यक्तिलाई आफ्नो व्यवसाय पार्टनर बनाउनुपर्दै । यसले गर्दा त्यहाँको स्थानीय जनताहरूको आर्थिक जनजीवन प्रवल बनेको छ । बाहिरकाहरूले यसलाई स्थानीय मानिसहरूको आफ्नो क्षेत्रको मौलिक प्राक्रितिक श्रोतको एक गठनका रूपमा लिन सक्छन् । तिन वर्ष अगाडि यार्सागुम्बुबाट प्राप्त आम्दानीको ठूलो रकम नेकपा माओवादिलाई दिनुपर्थ्यो र त्यसपछि अरू एमालेका पार्टिहरूलाई दिनुपर्थ्यो । त्यसबेलामा व्यवस्थापनको सबै कामहरू पार्टिले गरेको निर्णय अनुसार हुन्थ्यो । माओवादि र सरकारबीच शान्ति सम्भौता भएपछि अरू राजनीतिक पार्टिहरूले पनि यार्सागुम्बु टिप्पे र व्यापार व्यवस्थापनमा भाग लिन थालेका छन् ।

त्याँहाको पहिलो बेस क्याम्प डुले, दोश्रो बेस क्याम्प स्याङ्गखोला र तेश्रो बेस क्याम्प पुपालमा शुद्ध खानेपानीको समस्या छ। यो समस्या पातन क्षेत्रमा पनि छ। यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिले यहाँ खानेपानीको सुविधाका लागि विभिन्न पूर्वाधारहरूको विकास गर्ने योजना बनाउँदै छ। त्यस्तै गरी समितिले विभिन्न किसिमका फोहरहरू जस्तै प्लास्टिक, शिशाका बोटलहरू फाल्नका लागि उचित ठाँउहरू बनाउने योजना पनि बनाउँदै छ। यहाँका व्यवस्थापन समिति पनि यार्सागुम्बुको उत्पादन घटनुका कारण निकै चिन्तित छन् र तिनिहरू त्यस्ता संघसंस्थाहरूसँग काम गर्न तत्पर छन् जसले विभिन्न सूचनाहरू केन्द्रीय तहबाट दिनसक्छन् र यार्सागुम्बु उत्पादन कमी हुनाका वैज्ञानिक प्रक्रियाहरू तथा कारणहरू बताउन सक्छन्। यार्सा सिजन व्यवस्थापन समिति आफ्नो यार्सागुम्बु संसारभरि चीनाउन तत्पर छन्। तिनिहरू त्यस्का लागि टिस्टर्टहरूमा छापे काम पनि गर्दै छन्। विभिन्न मिडियाहरूमा पनि आफ्नो यार्सागुम्बुको उत्पादन उच्च गुणस्तरको भनि जानकारी दिने तयारीमा छन्। समितिहरू यस कुरामा विश्वस्त छन् कि यार्सागुम्बुले गर्दा गाँउमा आर्थिक फाइदामात्र नभइ उनीहरूको सामाजिक मान, प्रतिस्था, नाम र संस्कृतिको ख्याति बढेको छ। समितिले आफ्नो उत्पादनको परिचान बचाउन गैरकानूनी धन्दा रोक्ने प्रयासमा छन्।

यो समितिले यहाँको यार्सागुम्बु संकलक, व्यापारी र स्वंसेवकहरूलाई उनिहरूको बचाउका लागि कार्ड बाइने काम पनि गर्दछ। उनीहरू त्यँहा विभिन्न माधकपदार्थसेवन, बेश्याबृति, जुवातास, चोरी, डकैती जस्ता क्रियाकलापहरू रोक्ने योजनाहरू बनाउँदै छन्। सिजन व्यवस्थापन समिति मानिसहरू सिकिस्त विरामि पर्दा वर्दा हेलिकप्टर मगाउने र यातायात ब्यवस्ता गर्ने काम पनि गर्दछन्। यो वर्ष उनीहरूले श्री सन्ते धर्ती मगरलाई रोल्पाको सेरा मुर्सिबाङ्गबाट सदरमुकाम सम्म ल्याएर बचाउन सफल भए। उनी आफै छिमेकीको आक्रमणले गम्भीर घाइते भएका थिए। दोषीले उनको स्वास्थ परिक्षणको सम्पूर्ण खर्च बेहोर्ने छ।

जम्मा भएको पैसाको व्यवस्थापन

यहाँ रान्मामैकोट भन्दा बाहिरकाहरूलाई प्रवेश शुल्क रु. ३००० लाग्छ भने गा.वि.स. भित्रकाहरूलाई रु. १५०० लाग्छ। होटल ब्यवसायको प्रवेश शुल्क रु. ३००० लाग्छ भने खच्चरको प्रवेश शुल्क रु. १५० लाग्छ। त्यस्तै गरि व्यापारीको प्रवेश शुल्क रु. १५००० पर्छ। प्रवेश शुल्कको अन्तिम जम्मा रकम ननिकाले सके पनि अहिले सम्मको जम्मा रकम रु. ४ करोड भएको बताउँछन्।

खच्चर व्यवस्था समितिका अध्यक्ष तथा भूतपूर्व व्यापारी समितिका उपाध्यक्ष अमर धन पुन बताउँछन् कि यस वर्ष उनिहरूले प्रवेश शुल्क बढाउनु पर्यो किनकि उनीहरू केहि पैसा जिल्ला विकास समितिलाई दिन चाहन्छन्। उनी यो कुरामा विश्वास राख्छन् कि केहि पैसा ति सरकारी निकायहरूकमा दिन सकेमा उनीहरूसँग राम्रो सम्बन्ध स्थापित हुने छ। यस वर्ष सिजन व्यवस्थापन समितिले प्रत्येक प्रवेश शुल्कबट ५०० रुपैयाँ जिल्ला विकास समितिलाई दिने जिम्मा लिएको छ। स्थानीय सरकारी निकायहरूमा स्थानीय जनताहरूको अभावले गर्दा जिल्ला सदरमुकाम र स्थानीय समुदायबीचको दुरी दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको छ। यस सम्बन्धमा यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिले सो दुरी हताउने काम गर्दै छन्। प्रवेश शुल्कको रकम दिने त्यसको एउटा खुद्दिकिलो हो।

सुरक्षा समिति, स्वंसेवक समिति र व्यवस्थापन समितिलाई कपडा र औषधि खर्च व्यवस्था पनि त्यहि

यार्सागुम्बुको प्रवेश शुल्कको रकमबाट गरिन्छ । उनीहरूले विभिन्न सरकारी निकायहरूका लागि थुप्रै भवनहरू बनाइसकेका छन् जस्तै स्वास्थ चौकी, स्कूल, गा. वि. स. भवन, हुलाक आदि । उनीहरू त्यहि पैसाबाट खानेपानीको श्रोतहरूको ब्यबस्था गर्ने, सरकारी स्कूलहरूमा प्यापसनका कोशिशहरू सिकाउने, उच्च मार्विका स्कूलहरू सञ्चालन गर्ने, स्वास्थ चौकीका अतिरित कर्मचारीहरूलाई रकम दिने, पातन देखि गाउँसम्मको गोरेटोहरू बनाउने र केहि सांस्कृतिक चाडहरू मनाउने जस्ता कामहरू सञ्चालन गर्दै छन् । रान्मा मैकोटभन्दा वाहिरका मानिसहरू भने के विश्वाश गर्छन् भने त्याहा जम्मा भएका रकम गाउँका ठूलाबडाले दूरूपयोग गर्छन् । हुकुम गा.वि.स.का थामन बूढा भन्छन् कि प्रवेश शुल्क बढाउनका कारण व्यवस्थापन समितिका व्यक्तिहरूको फाइदाका लागि मात्र हो ।

उपसमितिहरू / वनावट

यस यार्सा सिजन व्यवस्थापन समिति भित्र थुप्रै अरू समितिहरू पनि बनेका छन् । तीमध्ये सुरक्षा समिति, व्यापारीहरूको समिति, युवा समिति, स्वंसेवक समिति, प्रचार प्रसार समिति आदि ।

यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिले यार्सागुम्बु संकलनको लागि प्रवेश दिन निश्चित गर्छ । सुरक्षा समितिका व्यक्तिहरू त्याहा प्रवेश दिन निश्चित हुनु भन्दा पहिले यार्सागुम्बु टिप्पे ऋम रोक्न एक महिना अगाडि देखि नै खट्टछन् । सुरक्षा समिति वैशाख महिनादेखि सक्रिय हुन्छ र यो पातन खुलेपछि निष्क्रिय हुन्छ । सुरक्षा समितिका बुद्धिमान पुन भन्छन् कि केहि वर्ष अधि माओवादिको पार्टिको कारण त्याहाँ असमयमै यार्सागुम्बु टिन्ने र यसको गैरकानुनी धन्दा रोक्न गाहो थियो । तर यस वर्ष सबै पार्टिको सहभागिता भएको कारण यो धेरै मात्रामा नियन्त्रण भयो । उनीहरू अब चोरी र लुतपात पनि नियन्त्रण गर्न सफल भएका छन् ।

सुरक्षा समिति निष्क्रिय भएपछि व्यापारीहरूको समिति चोरि निकासी र गैरकानुनी धन्दा नियन्त्रणको लागि सक्रिय हुन्छ । व्यापारीहरूको समितिले नै मैदानमा यार्सागुम्बुको भाउ तोक्ने काम गर्छ । यसले नै व्यापारीहरूलाई लाइसेन्स दिने काम गर्छ र लाइसेन्स नलिइ व्यापार गर्ने व्यापारीलाई निश्चित सजाय तोक्छ । त्यसैले व्यापारीहरूको समिति वा व्यवस्थापन समितिको प्रतिनिधि बन्न एक किसिमले खतरापूर्ण नै छ, किनकि उनीहरूले कसैलाई सजाय दिनुपर्ने हुन्छ । जसले सजाय पाउँछ उनीहरूले बदला लिन खोजिरहेकै हुन्छ । गत वर्ष व्यापारीहरूको समितिका अध्यक्षलाई जिल्ला सदरमुकाममा एउता व्यापारीले हमला गरेको थियो जसले लाइसेन्स नलिइ व्यापार गरे बापत सजाय पाएको थियो । त्यसैले यस वर्षको सिजनमा व्यापारीहरू सिजन व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष बन्न हिच्चिकराखेका छन् किनकि यसमा उनीहरूको गैरकानुनी धन्दा नियन्त्रणको जिम्मेवारी बद्ध र साथै उनीहरूको व्यक्तिगत खतरा पनि बद्ध ।

व्यापारीहरूको समितिले नै यार्सागुम्बुको मूल्य तोक्छ । यो वर्ष उनीहरूले सबैभन्दा राप्रो गुणस्तरको यार्सागुम्बुको मूल्य ४५० रुपैया तोक्यो र तल्लो गुणस्तरको यार्सागुम्बुको मूल्य व्यापारी र संकलकहरू बीचको आपसी समझदारीमा निर्भर हुन्छ । उनीहरूले त्याहाँ विभिन्न नियम पनि बनाएका छन् र जसले ति नियमको पालना गर्दैन उनीहरूलाई रु. एक लाख देखि रु. दुई लाख पचास हजार सम्मको जरिवाना लिने नियम छ । व्यापारीहरूको केसमा उनीहरूको सबै यार्सागुम्बु लिएर रु पन्थ्र हजारदेखि पचीस हजारको जरिवाना लिने नियम बनाइएको छ । यदि कसैले विना लाइसेन्स यार्सागुम्बुको व्यापार गरेमा तिनीहरूले रु. दुई लाख पचास हजारको जरिवाना

तिर्नु पर्नेछ । त्यस्तै गरि यदि कसैले विना लाइसेन्स यासांगुम्बु अरू ठाउँमा लगियो भने रु. दुई लाख पचास हजार सहित सबै यासांगुम्बु पनि जफत हुन्छ । अनि पाटनभित्र व्यापारीहरू बीच किनमेल भएमा उनीहरूलाई रु. दुई लाख सम्मको जरिवाना लिइन्छ । उनीहरू भन्छन् कि लाइसेन्स भएको व्यापारीले पनि वेस्क्याम्प भन्दा वाहिर यासांगुम्बु बोक्न पाइदैन, यदि यसो गरेमा उसलाई रु. पचास हजार सहित सबै यासांगुम्बु जफत गरिन्छ । उनीहरूले जंगला पासमा चेकिङ पोष्टको व्यवस्था गर्ने योजना बनाउँदै छ जुन डोल्पा र रुकुम बीचमा पर्छ । यसले गर्दा रुकुमबाट डोल्पामा हुने यासांगुम्बुको चोरी निकासी नियन्त्रण हुनेछ । त्यस्तै गरी उनीहरू यसो पनि भन्छन् कि लाइसेन्स भएको बाहिरका व्यापारीहरूले यासांगुम्बु किन्न तेन्तभित्र आउन सक्छन् तर यासांगुम्बु छुन भने पाउँदैन । त्यँहाकै स्थानीय पार्टनरले मात्र यासांगुम्बु छुने अधिकार छ । यदि कुनै बाहिरको व्यापारीहरूले यासांगुम्बु छोएको पाएमा उसलाई रु. एक लाख सम्मको जरिवाना हुन्छ । व्यापारीहरूको समितिका सदस्य उन्त रोक्का भन्छन् कि समितिले विगतको गलतीहरूबाट सिकेर राप्रो काम गर्दैछ ।

त्यहाँ युवा समिति र प्रचारप्रसार समिति पनि छन्, जुन यासा सिजन व्यवस्थापन समितिसँग मिलेर काम गर्दैछन् । प्रचारप्रसार समितिका अध्यक्ष सन्देश विश्वकर्माले लगातार मानिसहरूलाई पाटनमा भइरहने गतिविधिहरूको बारेमा माइकबाट सूचना दिने गर्दैन् । उनी सिजन व्यवस्थापन समितिका प्रवता हुन् ।

समितिका अध्यक्ष अधिमान नेपाली भन्छन् कि उनको समितिले युवाहरूलाई उत्पेरित गरेर स्वयम् सेवक समितिको मार्फत् मानिसहरूलाई सेवा दिने काम गर्दैन् । यो वर्ष ६० जवान युवालाई स्वयम् सेवक समितिको मार्फत् उत्पेरित गरियो । स्वयम् सेवक समितिले त्यहाँ जाँड रक्सीको कूलत, जुवातास, यौन दुर्ब्यबहार, लडाई, झगडा आदि नियन्त्रण गर्ने काम गर्दैन् । युवा समितिका सदस्यहरूले लगातार पाटन र क्याम्पको दिन रात रेखदेख गर्दैन् ।

चुनौतीहरू / एउटा झगडाको केश

अधिल्लो वर्ष रन्मामैकोटको मानिसलाई रु. १००० प्रवेश शुल्क थियो भने बाहिरकोलाई रु. १५०० थियो । यस वर्ष रन्मामैकोटकालाई प्रवेश शुल्क रु. १५०० भयो भने अरुलाई रु. ३००० भयो । सिजन व्यवस्थापन समितिका सदस्यले प्रवेश शुल्क बढाउनुका कारण केही पैसा जिल्ला विकास समितिमा दिनपरेकोले बताउँछन् । हुकाममा मानिसहरू प्रवेश शुल्क बढाएकोमा र रान्मैकोत र अरू गाउँका बीच असमान प्रवेश शुल्क भएकोमा सन्तुष्ट छैनन् ।

दुवै गाउँहरूका बीच थुप्रै छलफलहरू आयोजना भएका छन् । हुकामका लिडरहरू असमान प्रवेश शुल्क विरुद्ध लागिपरेका छन् भने रान्मैकोतका लिडरहरू आफ्नो निष्कर्षमा अडिग छन् । द्वन्द्व कालमा हुकाम र रन्मामैकोटका प्रतिनिधिहरू बीच आफ्नो निर्णयहरूमा नम्र रूपमा पत्र आदन प्रदान भएको थियो । ती पत्रहरू नम्र औपचारिक भाषामा आदन प्रदान भयो जसमा उनीहरूको निर्णयहरू, निर्णयका कारणहरू र यदि ती निर्णयहरूको पालना भएन भने त्यसका प्रतिफलहरूका बारेमा लेखिएको थियो । वरपर गाउँजस्तै तक्सेराका मानिसहरूले हुकामलाई समर्थन गरे किनकी उनीहरू पनि असमान प्रवेश शुल्कका विरुद्ध छन् । तर रान्मैकोतका मानिसहरू यस कुरामा विवाद गर्दैन् कि यासांगुम्बु नै उनीहरूको एक मात्र आम्दानीको श्रोत हो र साथै उनीहरू पाटन क्षेत्रको व्यवस्थापनको लागि पनि काम गर्दैछन् त्यसैले प्रवेश शुल्कमा केहि सहयोगचाहन्छन् ।

द्वन्द्वकालमारान्मामैकोटबाट आइराखेका करिब ९० खच्चरहरूलाई हुकामका मानिसहरूले बीच बाटोमा रोकेर सिजन व्यवस्थापन समितिले प्रवेश शुल्क बढाएकोले र असमान प्रवेश शुल्कका विरुद्ध विरध गरे । यसले गर्दा अन्तिम दिनसम्म पनि खच्चरहरूले भारी बोक्न पाएनन् र सबै सामानहरू तकसेरामै राखेर रान्मैकोततिर फर्के । सिजन व्यवस्थापन समितिका एक अधिकारीका अनुसार यसले गर्दा उनीहरूको १ करोड जतिको आर्थिक नोक्सान भयो । हुकामका बासिन्दाले हुकामबाट रान्मैकोततिर लागेका खच्चरहरूबाट प्रवेश शुल्क भनेर केहि पैसा उठाए तर अन्तमा फिर्ता गरिदिए ।

हुकामका प्रतिनिधिहरूले अन्त्यमा यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिसँग हुकामका बासिन्दाका लागि प्रवेश शुल्क रु. २५०० तोक्न अनुरोध गरे । तर सिजन व्यवस्थापन समितिका प्रतिनिधिहरू यो कुरा मान्न तयार भएनन् । उनीहरूका अनुसार यदि उनीहरूले हुकाम गा.वि.स.लाई यो छुट दियो भने तकसेरा र अरू गा.वि.स.का मानिसहरू पनि यस्तै माग राख्ने छन् । अन्त्यमा हुकाम गा.वि.स.का मानिसहरू यार्सागुम्बु संकलनमा भाग लिए पनि यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिको निर्णयबाट सन्तुष्ट थिएनन् ।

यस पटक यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिले डुलेमा अरू धेरै दिन बस्नको लागि प्रवेश खुल्ला गरिएको छ , जुन पाटन जाने बाटोमा पर्छ । मानिसहरू प्राय समस्यामा पर्छन् किनभने उनीहरूले ल्याएको खाद्य सामान पाटन पुनु अगाडि बीच बाटोमै सिद्धिन्छन् । कोही त संकलन नगदै फर्कन लागेका थिए किनभने उनीहरूसँग पाटनमा जान पैसा र खाना दुवै सकिएको थियो । मानिसहरू आफूले खाएको खानाको र प्रवेश शुल्ककोपैसा तर्न ऋण खोज्दै थिए । उनीहरू त्यो ऋण आफूले संकलन गरेर बेचेपछि तिर्छन् । संकलकहरू पनि उत्तिकै चिनित छन् किनभने पाटन भित्र ढिलो प्रवेश भयो भने राम्रो गुणस्तरको यार्सागुम्बु र धेरै पाउने सम्भावना कम हुन्छ । संकलकहरू व्यवस्थापन समितिलाई पाटन क्षेत्रलाई छिटोभन्दा छिटो खोल्न दबाव दिइराखेका थिए । यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिको सदस्यहरू विवाद गर्छन् कि प्रवेश दिन ढिलो हुनका कारण त्यहाँका मानिसहरू प्रवेश स्वीकृति लिन हिच्कचाउनु नै मुख्य हो ।

यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिको सदस्यहरू भन्छन् कि जबसम्म सबै संकलकहरू र व्यापारीहरूको प्रवेश शुल्क संकलन हुँदैन उनीहरू पाटन खोल्न सक्दैनन् । कोहि भन्छन् कि प्रवेश दिन ढिलो भएको छैन किनकि हिउँ भरखैर पलन शुरु भएको छ । उनीहरू अझै स्पष्ट पार्छन् कि पाटन नखोल्नुका कारण डोल्पामा अझैसम्म पनि पाटन नखोल्नु हो । पाटन ढिलो खोल्नुका अर्को कारण हुकामका मानिसहरू डुलेमा ढिलो आइपुनाले हो । हुकामका मानिसहरू पाटनमा जान अझै तयार छैनन् किनकि उनीहरू त्यहाँ सम्मानपूर्ण सहभागिता चाहन्छन् । हुकामका मानिसहरू डुलेमा आईपुगिसके पछि मात्र पाटन क्षेत्र खोलियो ।

त्यहाँका लक्ष्मी प्रसाद पुन गा.वि.स.का एकदमै सम्मानित व्यक्ति हुन् । उनी यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिका सल्लाकारका रूपमा काम गर्छन् । उनी भन्छन् कि यार्सागुम्बु संकलन सिजन धेरै पैसा र हजारौ मानिसहरू संलग्न हुने सिजन हो त्यसैले यहाँ भैझगडा भैरहन्छन् । उनी भन्छन् त्यहाँ स्थानीय स्तरमा कार्यक्रम चलाउने र केन्द्रीयस्तरमा नीति बनाउनेहरू बीच ठूलो दुरी छ , त्यसैले यार्सागुम्बु संकलनमा आइपर्ने समस्याहरू अझै राम्रोसँग सुलिखएका छैनन् ।

गत वर्ष रान्मैकोत र रोल्पाका मानिसहरूबीच पुपालमा ठूलो भगडा भयो । एकजना त गोलीले गम्भीर घाइते नै

भए । केहि गम्भीर घाइतेहरूलाई काठमाडौंमा ल्याए । यो वर्ष पनि सेरा मुर्सीवाड रोल्पाका सन्ते घर्ती मगरलाई डुले बेस क्याम्पमा आफ्नै छिमेकीले आक्रमण गरे । दोषीहरूलाई प्रहरी नियन्त्रणमा राखिएको छ । व्यवस्थापन समितिका अधिकारीहरूले घाइतेलाई जिल्ला सदरमुकाममा उपचारका लागि पठाए ।

राजनीतिक कारणका कारण पनि त्यहाँ धेरै भै भगडा हुन्छन् । यस पटक पनि रान्धामा स्थानीय माओवादि कार्यकर्तालाई नेपाली काग्रेसका कार्यकताले गम्भीर रूपमा आक्रमण गरे । घाइतेलाई हेलिकप्टरबाट काठमाडौं पुऱ्यायो । त्यहाँ केटिहरूका कारण, व्यापार र जाँड रक्सीले गर्दा पनि थुप्रै भैभगडाहरू भएका देखिन्छन् ।

समापन

पाटनबाट फर्केपछि त्यहाँ गा.वि.स.स्तरको छलफलहरू सम्पन्न हुन्छ । छलफलमा विभिन्न समसामयिक विषय वस्तुहरू जस्तै प्रवेश शुल्क, समितिहरू बनाउने, समितिका शक्ति र कमजोरीहरूका बारे, मुख्य कार्यक्रमहरू बारे छलफलहरू हुन्छन् । यी सबै विषय वस्तुहरूको निर्णयहरू बनेपछि यार्सा सिजन व्यवस्थापन समितिको अन्त्यष्टि गरिन्छ ।

आगामी बाटो

त्यहाँका मानिसहरू यार्सागुम्बु व्यबसायको व्यबस्थापनमा सरकारी निकायहरूलाई संलग्न गराउन चाहन्छन् । किनभने सरकारी निकायहरूको अभावका कारण त्यहाँ थुप्रै समस्याहरू छन् जस्तै छिमेकी गाउँहरू बीच भैभगडा, व्यक्तिगत त्रासहरू र बढ्दो मानिस- मानिसबीचको भगडा आदि । उनीहरू यो विश्वाश गर्दैन् कि पाटनमा सरकारी निकायहरूको सहभागीले यार्सागुम्बुको व्यवस्थापनमा ठूलो मद्दत पुगेछ ।

सजन व्यवस्थापन समितिले त्यहाँ यार्सागुम्बुको कमाईलाई दीगो फाइदाका लागि अरू क्षेत्रहरूमा लगाउनु जरुरी छ । उनीहरूले सो रकमलाई विकासका काममा पनि लगाउनु जरुरी छ । त्यस्तै गरी सुरक्षा, खानेपानी, सामान्य स्वास्थ्य जाँच, चर्पी, फोहरमैला आदिको व्यबस्था गर्नु पनि उत्तिकै जरुरी छ । साथै यार्सागुम्बुको दीगो संकलन र यसको आम्दानीको व्यबस्था गर्न जनचेतना जगाउनु आवश्यक छ ।

रान्मामैकोत बाहिरका मानिसहरू पनि यो सोच्छन् कि यदि सरकारी निकायहरूले त्यहाँ सुरक्षाको व्यबस्था गरिदिए राग्रो हुनेथ्यो । उनीहरू थान्छन् कि सुरक्षाको नाममा रान्मामैकोतका बासिन्दाहरू अरुलाई पाटनमा छिराउनु अगाडि नै पाटनबाट थुप्रै यार्सागुम्बु संकलन गरिसक्छन् । उनीहरू यो विश्वासमा छन् कि सरकारी निकायहरूको आगमनले रान्मामैकोत बासीको पाटन व्यवस्थापनमा एकलो सामन्तवादको अन्त्य हुनेछ ।

रान्मामैकोतको पाटन क्षेत्र रुकुमको जिल्ला सदरमुकामबाट ५ दिनको हिँडाई टाढा पर्छ भने डोल्पाको जिल्ला सदरमुकामबाट मात्र १ दिनको हिँडाइमा आइपुग्छ । यसको कारणले रान्मामैकोतको थुप्रै यार्सागुम्बु डोल्पाको जिल्ला वन कार्यालयमा दर्ता हुन्छन् । यसले रुकुम जिल्लाको फाइदा घताउने मात्र नभई रुकुम जिल्लाको यार्सागुम्बुको मौलिक पहिचान पनि बताउँछ । अब स्थानीय मानिसहरू आफ्नो सम्पत्ति र मौलिक पहिचानका बारेमा सचेत भइसकेका छन् । यसका लागि रान्मामैकोतको व्यापारीक व्यवस्थापन समितिले रान्मामैकोतको यार्सागुम्बुलाई रुकुमको जिल्ला सदरमुकाममा दर्ता नगरिकन डोल्पा लान निषेध गरेका छन् । गत वर्ष उनीहरूले

रुकुमको जिल्ला वन कार्यालयका कर्मचारिहरूलाई पाटन क्षेत्रमा यासागुम्बु उत्पादनको दर्ता र पैसा उठाउन बोलाए । यो वर्ष जिल्ला बन कार्यालयले यसमा कुनै इच्छा देखाएका छैन, त्यसैले उनीहरू जिल्ला वन कार्यालयबाट असन्तुष्ट छन् । व्यवस्थापन समितिका प्रतिनिधि मरिचमान पुन भन्छन् कि देशको संक्रमण कालको स्थिति र सरकारी निकायहरूको कमजोर उपस्थितिका कारण सिजन व्यवस्थापनका कामहरू दिन प्रतिदिन चुनौतीपूर्ण बन्दै गएका छन् ।

यासांगुम्बुको संरक्षणका लागि ग्रामीण युवा सरोकार केन्द्र संस्थाको प्रयासहरू

ग्रामीण युवा सरोकार केन्द्र

ग्रामीण युवा सरोकार केन्द्र रुकुम विगत सात वर्षदेखि युवा शसक्तीकरण तथा समतामुलक न्यायमा आधारित समृद्ध समाज निर्माणमा क्रियाशील छ । स्थानीयस्तरमा रहेका साधन म्रोतहरूको पहिचान गर्दै त्यस मार्फत युवाहरूलाई आत्मनिर्भर बनाउनु यसको मुख्य उद्देश्य हो । जलबिद्युत, जडिबुटी, पर्यटन र कृषि रुकुम जिल्लाको समृद्धिका आधार हुन् । त्यसैले हामीले रुकुम जिल्लामा पाईने बहुमूल्य प्राकृतीक सम्पत्ति यासांगुम्बुको दीर्घकालीन संरक्षण तथा उपयोगलाई सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्ने उद्देश्यले ‘जनजीविकाको समृद्धिका लागि यासांगुम्बुको संरक्षण र सम्बर्द्धन परियोजना’ नामक कार्यक्रम सञ्चालन गरेका थियौं ।

यस कार्यक्रम अन्तर्गत भौगोलिक क्षेत्रको गहन अध्ययन, विषयविज्ञहरूसँगको परामर्श तथा सरोकारवालाहरूसँगको अन्तरक्रिया पश्चात पूर्वी रुकुम जिल्लाको रन्मामैकोट, हुकाम र सिस्ने गाउँहरूमा निम्न क्रियाकलापहरू सञ्चालन भएका छन् ।

- १) **समुदायमा आधारित सूचना केन्द्रको स्थापना :** मैकोटमा स्थापित यस केन्द्रले यासांगुम्बुको संरक्षण र प्रवर्द्धन सम्बन्धी स्थानीय सरोकारका विषयलाई केन्द्रसम्म पुऱ्याउने र केन्द्रमा उपलब्ध वैज्ञानिक जानकारीहरूलाई स्थानीय जनतासम्म पुऱ्याउने कार्य गरेको छ ।
- २) **यासांगुम्बु संरक्षण र प्रबर्द्धन सम्बन्धी प्रचार प्रसार :** विभिन्न अध्ययनबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा यासांगुम्बुको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा आधारित रहेर रुकुमका स्थानीय रेडियो, पत्र-पत्रिका, राष्ट्रिय दैनिक तथा साप्ताहिक पत्रिका एवम् अनलाईनहरूमा समाचार लेख, अन्तर्राष्ट्रीय तथा विज्ञापनहरू प्रकाशन तथा प्रसारण भएका छन् ।
- ३) **यासांगुम्बुको क्षेत्रगत अध्ययन:** यासांगुम्बुमा अनुभव हासिल गरेका अनुसन्धानकर्ताको नेतृत्वमा चलिरहेको यासांगुम्बुको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका विविध विषयमा आधारित क्षेत्रगत अध्ययनले यस विषयमा नवीनतम जानकारीहरू सरोकारवाला समक्ष ल्याएर यस विषयमा रहेको ज्ञानको अभावलाई परिपूर्ति गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।
- ४) **सहकारी स्थापना :** यासांगुम्बुबाट भएको आम्दानीलाई व्यवस्थित गर्ने र बचत गर्ने बानी बसाल्न ती ठाउँमा सहकारीको स्थापना गर्न आवश्यक थियो । यसरी गठित सहकारीले यासांगुम्बुको गैरकानुनी कारोबारलाई निस्तेज गर्नुका साथै त्यसको लाभमा स्थानीय समुदायको हिस्सालाई बढ़ाव गर्न सहयोग

पुन्याउनेछ । सहकारी स्थापनाको लागि त्यस क्षेत्रको सम्भाव्यताको अध्ययन गरी सहकारी सञ्चालनको हाते पुस्तक प्रकाशन गरिएको थियो । कार्यक्षेत्रमा सहकारीमा काम गर्न ईच्छुक महानुभावहरूलाई सहकारी सञ्चालन सम्बन्धी तालिमको व्यवस्था पनि गरिएको थियो ।

- ५) **यासाँगुम्बु संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका विषयमा तालिम :** जिल्ला तथा स्थानीयस्तरमा यासाँगुम्बुको संरक्षण, सम्बद्धन र यसको सम्भावनाका विषयलाई केन्द्रित गरेर तालिम सञ्चालन गरियो । यस तालिममा कार्यक्षेत्रमा गरिएको अध्ययनबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा यासाँगुम्बु उपलब्ध हुने भूमिको संरक्षण सम्बद्धन तथा यासाँगुम्बुको व्यापारमा स्थानीय समुदायको लाभलाई कसरी बृद्धि गर्ने भन्ने विषयमा विज्ञहरूबाट स्थानीय बासिन्दालाई तालिम प्रदान गरियो ।
- ६) **समुदाय, जिल्ला र राष्ट्रियस्तरमा गोष्ठीको आयोजना:** सरोकारवाला सम्बन्धीत निकाय र उपभोक्ता बिचको समन्वयलाई बृद्धि गर्न गाविस, जिल्ला र केन्द्रीयस्तरमा गोष्ठीहरू आयोजना गरियो । यस्ता गोष्ठीहरूले स्थानीय उपभोक्ताहरूको आवश्यकता तथा समस्याहरू सरोकारवालाहरूलाई जानकारी गराउन तथा त्यसतर्फ लाग्न प्रेरित गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।
- ७) **पुस्तक प्रकाशन :** यस कार्यक्रममा गरिएको क्षेत्रगत अध्ययनबाट प्राप्त जानकारी तथा कार्यक्रमका अनुभवलाई समेटेर यस पुस्तकको प्रकाशन गरियो । यस प्रकाशनले स्थानीय समुदाय, वौद्धिक वर्ग र प्राज्ञिक समुदायका लागि यासाँगुम्बु सम्बन्धी उपयोगी अध्ययन सामग्रीको रूपमा कार्य गर्नेछ । कार्य क्षेत्रमै गएर शुक्रम अध्ययन अनुसन्धान गरी प्रकाशन गरिने पुस्तकले समयानुकूल नीति नियम तय गर्न राज्यलाई समेत सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।
- ८) **ब्रोसर, पम्पलेट तथा फ्लेक्स बोर्डको माध्यमबाट यासाँगुम्बुको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन सम्बन्धी जानकारीमूलक प्रचारप्रसार :** यस कार्यक्रमले विभिन्न ब्रोसर, पम्पलेट तथा फ्लेक्स बोर्डहरू निकालेर वितरण गरेको छ । यस कार्यले स्थानीयस्तरमा यासाँगुम्बु सम्बन्धी वैज्ञानिक तथ्यहरू तथा संरक्षणका विधिहरूको बारेमा जानकारी दिन सहयोग पुन्याउनेछ ।
- ९) **भिडियो डकुमेन्ट्रीको निर्माण तथा प्रसारण:** यासाँगुम्बु संकलन, स्थानीय जनजीवनमा त्यसले पारेको प्रभाव र सम्भावनाहरूलाई समावेश गरेर करिब ४० मिनेट लामो भिडियो डकुमेन्ट्री निर्माण गरियो र यो राष्ट्रियस्तरका दुई टेलिभिजन च्यानल मार्फत प्रसारण गरिने छ । यसले राष्ट्रिय -अन्तर रिष्ट्रिय क्षेत्रमा यासाँगुम्बुका विविध विषयलाई सार्वजनिक छलफलमा ल्याउन सहयोग गर्नेछ ।

यासांगुम्बुको संकलन, व्यवस्थापन र संरक्षण सम्बन्धी जानकारी

यासांगुम्बु संरक्षणको अवस्था तथा चुनौती

जथाभावी हुने अति सङ्कलनले गर्दा लोप हुँदै गएको हुनाले नेपाल सरकारले यासांगुम्बुलाई अनुसन्धान तथा व्यवस्थापनका लागि संरक्षणको प्राथमिक सूचीमा प्राथमिक सूचीमा राखेको छ । उमेर नपुदै अथवा ‘एस्की’ कोशिकाहरू पाकेर बीजाणुहरूको बिक्षेपण हुनुभन्दा पहिले गरिने सङ्कलनलाई यासांगुम्बुको दीगो व्यवस्थापन तथा संरक्षणको मुख्य चुनौतीका रूपमा लिइन्छ । तर सङ्कलनका समयमा बाह्य ठाउँहरूबाट चोरी-छिपी वा खुल्ले आम हजारौंको सङ्ख्यामा उच्च हिमाली खर्कहरूमा आउने मानिसहरूले गर्दा यसको सङ्कलनमा प्रतिस्पर्धा हुन गई समय नपुदै यो दुसीको सङ्कलन हुने गरेको पाइएको छ ।

संक्रमित लार्भा र दुसी अन्तमा मरेर जाने हुनाले पूर्ण रूपले परिपक्व भएको याचांगुन्बु उपयक्तु समयमा सङ्कलन गर्दा यसको उपलब्धतामा कुनै नराम्भे असर नपर्ने कुरा हालै गरिएको अध्ययनहरूले देखाएको छ । वसन्त ऋतुको अन्त्यतिर वा वर्षायामको सुरुतिर यसको वार्षिक जीवनचक्र समाप्त भएपछि यी दुवै दुसी र लार्भा कुहिएर जान्छन् । यसको दीगो संरक्षणका अन्य मुद्दाहरूमा वासस्थानको विनाश, डेलो, इत्यादि पर्दछन् । सङ्कलनका समयमा मानिसहरूको बद्दो चापले गर्दा उच्च हिमाली खर्कहरूमा नकारात्मक वातावरणीय असरहरू परिहेको छ । यासांगुम्बु सङ्कलनले निम्त्याएको वातावरणीय समस्याहरूमा काठ-दाउराको लागि जथाभावी हुने उच्च हिमाली वन-जड्गलको फडानी, प्लाष्टिक तथा अन्य फोहोरहरूबाट हुने वातावरण प्रदुषण, बाह्य मानिसहरूको बद्दो चापले गर्दा स्थानीय सामाजिक-साँस्कृतिक-आर्थिक मूल्यमान्यतामा अतिक्रमण इत्यादि पर्दछन् ।

दीगो संकलन तथा व्यवस्थापन

याचांगुम्बुको दीगो सङ्कलनका लागि सञ्चलन गरिने समय तथा सञ्चलन विधि निश्चित व्यवस्थापन कार्य योजनाहरू बनाउनुपर्छ । यासांगुम्बुको ‘स्ट्रोमा’ को विकास भई बीजाणुहरू परिपक्व भईसकेपछि जेठको दोश्रो हप्ताबाट मात्र यसको सङ्कलन गर्न उपयुक्त हुन्छ । स्ट्रोमाको विकास भई परिपक्व भएको १५-२० दिनसम्ममा सङ्कलन नगरेमा यो कुहिएर जान्छ । दीगो सङ्कलनका लागि खर्कहरूलाई विभिन्न खण्डमा छुट्याएर चक्रीय प्रणालीमा आधारित रही सङ्कलन गर्नु पर्दछ । एकैठाउँ बाट सधैँ सङ्कलन गर्नु हुँदैन । सङ्कलन गर्दा देखे जाति सबै उखेल्नु हुँदैन, केही प्रतिशत प्राकृतिक अवस्थामै छाडिदिनुपर्छ । हिमपात, तापक्रम, वर्षा आदिको कारणले फरक-फरक स्थान र फरक-फरक वर्षहरूमा याचांगुम्बुको घनत्वमा व्यापक भिन्नता पाइन्छ । दुसीको अङ्कुरण क्षमता र लार्भाको जनसङ्ख्यालाई वातावरणीय (मौषम, वासस्थानको प्रकृति आदि) अवस्थाले असर पुऱ्याउँछ ।

उपयुक्त वातावरणमा लार्भाको जनसङ्ख्या बढी हुने र दुसीको बीजाणुहरूको अझ्कुरण पनि बढी भई यसले धेरै लार्भाहरूलाई सङ्क्रमण गर्दछ, फलस्वरूप यसको उत्पादन पनि बढी हुन्छ ।

त्यस्तै गरि यार्चागुम्बाको जनसङ्ख्याको दीघर्कालीन अस्तित्व, यसको सङ्कलनका दौरान वासस्थानमा पर्ने असर (जस्तै खन्दा तथा कूलचँदा वरिपरिका वनस्पतिहरूको विनाश, डेलो इत्यादि) हरूको मात्रामा पनि निर्भर गर्दछ । त्यसकारण, यार्चा गुन्बुको सङ्कलन गर्दा वासस्थानमा कुनै नकारात्मक असर पार्नु हुँदैन । दीगो व्यवस्थापनका अन्य पक्षहरू यार्सागुम्बुको पुनरुत्पादनका लागि आवश्यक महत्त्वपूर्ण तत्वहरूको उपलब्धताको सुनिश्चितताका लागि यसको वासस्थानको सरंक्षण गर्नुपर्दछ । यसका लागि दीगो सङ्कलनका साथै यार्सागुम्बु पाइने क्षेत्रमा हुने अन्य गतिविधिहरू, जस्तै वन विनाश, चरि-चरन, डेलो, इत्यादिको नियन्त्रण र व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ ।

यार्सागुम्बुको सङ्कलनका समयमा बाह्य जिल्लाहरूबाट हजारौंको सङ्ख्यामा आउने मानिसहरूले गर्दा उच्च हिमाली खर्कहरूमा विभिन्न वातावरणीय समस्याहरू देखार्पन थालेका छन् । बाह्य व्यक्तिहरूको स्थानीय सम्पदासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेकैन, त्यसैले यिनीहरू स्रोतको व्यवस्थापनका लागि कम उत्तरदायी हुन्छन् । उनीहरू कसरी धेरै यार्सागुम्बु सङ्कलन गर्ने भन्ने ध्याउन्मा मात्र सीमित रहन्छन् । त्यसकारण, यस्ता स्रोतहरूमा बाह्य व्यक्तिहरूको चापलाई व्यवस्थित गर्ने उपायको खोजी गर्नुपर्ने अत्यन्तै खाँचो दोखिएको छ ।

यार्सागुम्बुको उचित सङ्कलन विधि

यार्सागुम्बु सङ्कलन गर्दा एकाग्रता, फूर्तिलोपन र चलाखीपनको प्रशस्त आवश्यकता पर्दछ । पाटनहरूमा यार्सागुम्बुसँगै उप्रने अन्य घाँसहरूले यार्सागुम्बुलाई वरिपरिबाट ढाकेर राख्ने हुँदा सजिलै देख्न सकिँदैन । न्याकुरी घाँसको पातको कलिलो मुनाको बनावट, रडरूपसँग यार्सागुम्बुको माथिल्लो भागसँग मिल्छ र सङ्कलन गर्दा भुकिन सक्छन् । बीजाणु उत्पादन हुने भाग (Sporangium) द्याकै मिल्ने हुँदा यार्सागुम्बु सङ्कलकहरूलाई यसले धेरै भुक्याउँछ । यार्सागुम्बुको बीजाणु उत्पादन हुने भाग (Sporangium) देखेपछि वरिपरिको घाँसपातहरू पन्छाई लगभग दुई से.मी.जमिनमुनि रहेको लार्भाको भाग र माथि देखिएको दुसीको बीजाणु उत्पादन हुने भागलाई नभाँचीने गरी खन्नुपर्दछ ।

दीगो व्यवस्थापनका अन्य पक्षहरू यार्सागुम्बुको पुनरुत्पादनका लागि आवश्यक महत्त्वपूर्ण तत्वहरूको उपलब्धताको सुनिश्चितताका लागि यसको वासस्थानको सरंक्षण गर्नुपर्दछ । यसका लागि दीगो सङ्कलनका साथै यार्सागुम्बु पाइने क्षेत्रमा हुने अन्य गतिविधिहरू, जस्तै वन विनाश, चरि-चरन, डेलो, इत्यादिको नियन्त्रण र व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ । यार्सागुम्बुको संकलन गर्दा एक ठाउँमा २ (३ वर्षको फरकमा संकलन गर्दा राम्रो हुन्छ । यसको लागि पहिले पूरै पाटनलाई २ (३ ब्लकमा बाँडेर यसको व्यवस्थापन र पालैपालो संकलन गर्ने काम गर्नु पर्छ । चिरस्थायी व्यवस्थापनको लागि पाटनको ५ (१०% संरक्षित क्षेत्रको रूपमा छोडेर पुनःउत्पादनका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ । हाते संकलनलाई नै बढि प्रोत्साहन दिनु पर्छ ।

सामान्यतया यार्सागुम्बु खन्न खुर्मा, कुटो, चक्कू, खुकुरी र लट्टीजस्ता सामानहरू प्रयोग गरिन्छ । कमलो माटो भएका पाटनहरूमा भने औलाले माटो कोट्यार खन्ने गरिन्छ । कुटोले खन्दा यार्सागुम्बुको एक साइडबाट

यासार्गुम्बुको वरावरको खाडल बनाई औलाले समातेर नभाँचीने गरी बाहिर निकाल्नुपर्दछ । यासार्गुम्बु खोज्ने क्रममा जथाभावी खाल्डा खन्नु हुँदैन साथै आवश्यकभन्दा ठूलो खाडल बनाउँदा वरिपरिको स्थानीय वनस्पति प्रजातिहरूको बृद्धि विकासमा असर पर्न सक्छ । सामान्यतया यासार्गुम्बु खनिसकेपछि उक्त खाडल जस्ताको त्यस्तै गरेर माटोले पुरिदिँदा माटो बगेर जान पाउँदैन भने स्थानीय विरुवाहरूको पनि नोकसानी हुँदैन । वातावरणीय दृष्टिकोणले हेर्दा यासार्गुम्बु खन्ने क्रममा खुर्माको प्रयोग गर्नु राम्रो मानिन्छ ।

कृत्रिम उत्पादन तथा खेती

यासार्गुम्बु सीमित क्षेत्रहरूमा पाइने र प्राकृतिक वातावरणबाट प्राप्त उत्पादनले बजारको माग थेमन नसक्ने देखिएकोले विभिन्न देशहरूमा यसको कृत्रिम प्रसारणका प्रयासहरू भइरहेका छन् । तर हालसम्म यसलाई प्राकृतिक अवस्थामा खेती गर्न भने सकिएको छैन । विशेष गरेर प्रयोगशालामा 'कोनिडियल' अवस्था (अमैथुनिक अवस्था) मा रहेकोयासार्गुम्बुको कृत्रिम प्रसारणद्वारा माइसेलियम (तन्तुजाल) को विकास गरी प्राकृतिक वातावरणको याचार्गुन्बुको विकल्पमा प्रयोग गर्ने प्रयास थालिएको छ । त्यस्तै गरी, लार्भा कीराको उत्पादन गरी यसलाई यासार्गुम्बुका बीजाणुहरूको संसर्गमा राखेर अर्ध-कृत्रिम तवरले यासार्गुम्बुको उत्पादनद्वारा प्राकृतिक सङ्कलनमा पर्ने चापलाई घटाउने अर्को महत्त्वपूर्ण उपायको बारेमा पनि अनुसन्धान भई रहेको छ । तर औषधीय प्रभावको लागि ढसुलाई लार्भाकीरामा नै उमारिहन्नु आवश्यक पर्दैन । दुसीको कृत्रिम प्रसारणद्वारा विकास गरिने माइसेलियम (तन्तुजाल) बाट पनि औषधीय गुण भएका विभिन्न तत्वहरूको उत्पादन हुने बताइन्छ ।

भण्डारण र प्रशोधन प्रणाली

यासार्गुम्बुको सङ्कलनपछि यसको समुचित प्रशोधन तथा संरक्षणमा ज्यादै ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । प्राकृतिक वासस्थानबाट सङ्कलन गरिएको यासार्गुम्बुलाई कपडाको थैलोमा राख्नु उपयुक्त हुन्छ । त्यसपछि आफ्नो टेन्ट तथा क्याम्पमा ल्याई दुई दिनसम्म वा कमीतमा करिव २४ घण्टा खुला हावामा सुकाएपछि मात्र यसलाई सफा गर्नुपर्छ नत्र याचार्गुन्बु कालो भाएर गुणस्तरहीन हुन्छ । यसरी सुकाएपछि बाहिरी फिल्ली र माटो सुक्छ र केलाउन सजिलो हुन्छ । यासार्गुम्बुको वरिपरि लागेको माटोको चिस्यान कम भएपछि सफा ब्रसले यासार्गुम्बुवरिपरि लागेको माटो तथा फिल्ली हटाउनुपर्दछ । सफा गरेर राम्रोसँग सुकेको यासार्गुम्बुलाई बिग्रनबाट जोगाउन कपडाको थैलोमा राख्नुपर्दछ । भाँचिएका टुक्राहरूको मूल्य ज्यादै न्यून हुने हुँदा भाँचीन तथा टुक्रिनबाट जोगाउनुपर्दछ । यासार्गुम्बुलाई ठूलो, सानो छुट्याएर भिन्दा-भिन्दै प्याकिङ गरेर ओभानो ठाउँमा राख्नु पर्छ । तर भण्डारण गर्नु परको अवस्थामा सुरक्षित रूपमा भण्डारण गर्नु पर्ने हुन्छ अन्यथा अन्य दुसी र ब्याक्टोरियाहरूले यसको लार्भामा छिटै सक्रमण गरी विषालुपन पैदा गर्न सक्छन् ।

कहिलेकाँहि यासार्गुम्बुलाई कपडामा पोको पारेर ल्याउँदा यो टुक्रिन सक्छ । यस्ता टुक्राहरूलाई सङ्कलनकर्ताहरूले घाँस वा सिन्काले जोडेर बेच्दा यसको व्यापारमा गुणस्तरको विश्वसनीयता गुम्जे डर रहन्छ । यसरी विक्री गर्दा राम्रो मूल्य पाउन सकिन्दैन । यस्तो हुन नदिन कपडामा पोको पारेर ल्याउनुको साटो काठको बाकसमा ल्याउनु राम्रो हुन्छ । यो बाहेक सङ्कलन पछि राम्रोसँग सफा नगर्नु, 'नसुकाउनु ग्रेडिङ नगर्नु' र याचार्गुन्बु सँगै अन्य वस्तुहरू मिसाउनुले यसको बजारमा समस्या आउन सक्छ । त्यसैले यस्मा निकै ध्यान दिनुपर्छ ।

यार्सागुम्बुको निरक्षणका तरिकाहरू

यार्सागुम्बुको संरक्षण गर्न पहिले यसको निरक्षण गर्न जरुरी छ । यसको लागि सबभन्दा पाहिले निरक्षण गर्ने स्थलको चार कुनाहरू पत्ता लगाउनु पर्छ । नक्सामा आधारित विभिन्न श्रोतहरूको स्थानमा जानुपर्छ । ती स्थानहरूमा जादाँ विभिन्न श्रोतहरू पत्ता लगाएर तिनीहरूलाई टिपोट गर्नु पर्छ । यसको स्याम्पिलिड अध्ययन त्यँहा गर्नु पर्छ जहाँ धेरै यार्सागुम्बु पाइन्छ । स्याम्पिलिड अध्ययनको मात्रा त्यस स्थानको ०.५ (१% सम्म हुनुपर्छ । जति धेरै स्याम्पिलिड साइतहरू भयो त्यति राम्रो निरक्षण हुन्छ ।

सर्भेका लागि मुख्यत निम्न तेकिनकहरूमा ध्यान दिनुपर्छ । फिल्डमा सीधा द्वानजेकत त्यानहरू बनाउन ग्राहो हुनसक्छ, त्यसका लागि प्रत्येक १० मिटरको दुरीमा २८ मिटरको प्लटहरू बनाउनु पर्छ । ती क्वाड्रेतहरूको आपसी दुरी १० देखि २८ मिटरसम्म बनाउन सकिन्छ । त्यसपछि त्यँहाको प्लटहरूमा यार्सागुम्बुको अवस्था, संख्या, ताजा तौलको अध्ययन गर्नु पर्छ ।

यार्सागुम्बुको संरक्षण र व्यवस्थापन

हिमाली घाँसेमैदान जसलाई पाटन भनिन्छ ती यार्सागुम्बुको लागि एकदमै महत्त्वपूर्ण स्थानहरू हुन् । यि क्षेत्रहरूलाई बढ्दो चरिचरण र आगलागिबाट बचाउन सकेमा यार्सागुम्बुको विभित्ता र भण्डारमा अफ विकास हुन सक्छ । यसको बारेमा अरू अध्ययन एकदमै आवश्यक छ । यसको वासस्थानको विनाश र अस्थायी संकलनले गर्दा यार्सागुम्बुको चिरस्थायितो खतरामा परेको छ । त्यसैले यार्सागुम्बु संकलन व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्याहरू र विषयहरूमा ध्यान राख्नु जरुरी छ । बैज्ञानिक अध्ययनमा आधारित भएर संकलन प्रविधि बनाएर सम्वेदनशील हिमाली प्राकृतिक प्रणालीको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ ।

सामाजिक मान मर्यादालाई ध्यानमा राखेर त्याँहाको भैझगडालाई व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । संकलन व्यवस्थापन सुर्धित गरेर अनैतिक संकलन र व्यापारलाई नियन्त्रण गर्नुपर्छ । संकलन क्षेत्रलाई पत्ता लगाएर छुट्याउनु पर्छ । यार्सागुम्बाको श्रोत अध्ययन गर्न एकदमै जरुरी छ र साथै त्योसँग सम्बन्धीत बनस्पतिहरूको पनि रेकर्ड राख्नु पर्छ । संकलन गर्दा जिल्ला वन कार्यालयले संकलन गर्ने समय, क्षेत्र र संकलक संख्या तोक्नु पर्छ । संकलकहरूले जिल्ला बन कार्यालयबाट संकलन आज्ञा लिनुपर्छ । संकलन प्रक्रियाहरू राम्रोसँग संकलकहरूरिबीले नै मानिसहरूलाई श्रोतहरूको बढ्ता उपभोगको लागि प्रेरित गर्छ । त्यसैले सरकारले वैकल्पिक रोजगारिको व्यवस्था गर्नुपर्छ । गाउँका संकलकहरूलाई बन पैदवारको व्यवस्थापनको बारेमा चेतना दिनुपर्छ । संकलनको लागि प्राविधिक ज्ञान, र संकलन पर्छ गर्नु पर्ने प्रविधिको ज्ञान पनि दिनुपर्छ । नेपाल, चीन र भारत बीच आपसी सीमा विस्तार निम्न कारणहरूका लागि गर्नुपर्छ ।

- लुप्त प्रजातिहरूको (rare species) अनैतिक व्यापार नियन्त्रण गर्न ।
- एकआपसमा सम्बाद राख्न, आफ्ना बीचार, अनुभव र सूचनाहरू साटन, मिलेर अध्ययन गर्न, समान कानुनी ढाचाँ र नीतिहरू बनाउन ।
- यार्सागुम्बुको संरक्षण र व्यवसायको लागि समान मिलेमतोको कामहरू गर्न ।

यासांगुम्बुको उत्पादन क्षमतामा ह्वास आउन नदिन वातावरणीय प्रदूषण नियन्त्रण, पुतली तथा लार्भाको संरक्षण, लार्भाले खानाको रूपमा उपयोग गर्ने वनस्पतिको संरक्षण गर्नुपर्छ । यासांगुम्बु सङ्कलन क्षेत्रमा हुन सक्ने वनस्पतिको नोकसानी तथा वन्यजन्तुको चोरी शिकार रोक्न विशेष जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

त्यस्तै गरि यासांगुम्बुको राम्रो निरक्षणको लागि सबै उपभोक्ताहरू, सबै जातिका समुह, महिला तथा जनजातिका समुहहरू पूर्ण रूपमा जागरणका साथ सहभागि हुनुपर्छ । यसरी सहभागिता मुलुक निरक्षणमा विभिन्न तरिकाहरू अपनाउन सकिन्छ जस्तै समुहगत छलफल, मुख्य विषय वस्तुहरूको सर्वे अध्ययन, अनौपचारिक वार्ताहरू, फिल्डको निरक्षण आदि जुन एकदमै प्रभावकारी हुन सक्छन् आदि ।

यासांगुम्बुको संरक्षणका लागि सरोकारवाला निकायको निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका

- यासांगुम्बु र यसको अनुकूलनको बृहत अध्ययन र अनुसन्धान गर्न आवश्यक छ ।
- यासांगुम्बु टिने पाटनको उचित व्यवस्थापन, संकलन व्यवस्थापन, भण्डारण व्यवस्थापन, क्याम्पको व्यवस्थापन, खानेपानीको व्यवस्थापन, गर्नु आवश्यक छ ।
- सुरक्षा व्यवस्थापन, चरिचरणको उचित व्यवस्थापन अति आबश्यक छ ।
- यासांगुम्बुको संरक्षणको लागि स्पष्ट ऐन, कानून तथा नीतिको आवश्यक छ ।
- स्थानीय बासिन्दाहरूलाई यासांगुम्बुको व्यवस्थापन र संरक्षण सम्बन्धी चेतना जागृत गराउने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न आवश्यक छ ।
- यासांगुम्बु टिने पाटनको वातावरण संरक्षण, फोहरमैला व्यवस्थापन, चरिचरणमा आदि क्रियाकलाप नियन्त्रण गर्न जरुरी छ ।
- स्थानीय जनतालाई वातावरणीय परिवर्तन र यसले यासांगुम्बु र यसको जीवनचक्रमा पार्ने असर सम्बन्धी चेतना बढ़ि गर्नु उत्तिकै आवश्यक छ ।
- यासांगुम्बुको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक र ऐतिहासिक महत्त्व बारे स्थानीय जनतालाई मात्र नभएर राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय रूपमा यसको जानकारी फैलाउनु पर्छ ।
- स्थानीय युवाहरूलाई उचित परामर्श सहित जनचेतनाका साथै रोजगारको व्यबस्था गर्नु पनि आवश्यक छ ।

यासांगुम्बु संकलन क्षेत्र व्यवस्थापनमा जिम्मेवार निकायहरू

- ☞ सरकार
- ☞ गाऊपालिकाहरू
- ☞ जिल्ला प्रहरी कार्यालय
- ☞ स्थानीय समुदाय

- ☞ सरकारी निकायहरू
- ☞ गैरसरकारी संघ / संस्थाहरू
- ☞ सम्बन्धीत स्थानीय सामुदायिक क्लबहरू
- ☞ चेतनशील नागरिक ।